

М. Хашеватський З БІРОБІДЖАНСЬКИХ ПОЕЗІЙ

І. МОВА КЕДРА

Мова кедрa, мова дубa
Ще була мені нелюба,
Слів берези з давніх днів
Я не знав, не розумів.

А тепер я хочу все,
Все пізнати в цьому краї.
Дуб чоло до хмар несе —
З ним чоло я повертаю.

Щирий учень, я учу
Свіжих трав письмо зелене,
Крикне птах — і я мовчу:
Промовляє птах до мене.

ІІ. ДІТИ

Скільки тут у хаті — глянь! —
Радості — довіри,
Зветься хлопчик — Біджан,
А дівчатко — Біра.

В новім краї зогрів
Дея дочку і сина.
У щасливий час зустрів
Батько їх — дружину.

Твердо ноги дітей
На землі цій стануть.
Пройде слава між людей —
Біри та Біджана.

І найкраще із бажань
Інші витісняє:
Нехай Біра та Біджан
Тільки радість знають!

З єврейської переклав
Терень Масенко

ІІІ. АМУРСЬКА ФЛОТИЛІЯ

То пливе на хвилі, на легкій
Не срібляста зграя лебедина,
То просторами Амур - ріки
Канонерки ладним строем линуть.

Блиском сяє кожний корабель,
У чохлах стрункі гармати вбрані.
За просторами води й земель
Стежать у біноклі капітани.

Простяглася річка на межі,
На кордоні річка пролягає.
Там ліворуч — любий край лежить,
А праворуч — хижоокі зграї.

Хоч сусіда тисячу разів
Поклянеться дружбою святою,
Та чекає він, щоб час приспів
Проти нас метнути люту зброю.

І тому гарячі казани
У червонопрапорній флотилії,
І пильнують бойові сини
Батьківщини прикордонні хвилі.

І пливе на хвилі, на легкій
Не срібляста зграя лебедина,
А просторами Амур - ріки
Канонерки ладним строем линуть.

ІV. СЕРГІЙ ЛАЗО

У вечірню пору тмяну
Проїздив я шляхом тим,
Назви Спаська і Сучана
Оповив легенди дим.

Пильно я вдивлявся в вікна,
Зором розтинав пітьму.
Та було крізь шибки видно
Тільки темряву саму.

То дощами впали бурі,
І в похмурий зливи плин
Цілий день тяглись похмурі,
Довгі гони тих долин.

Та в імлі густих туманів
Вогники летіли в ніч:
Тіні славних партизанів
Бачив знов я віч - у - віч.

Ця рівнина битви знала,
Грім війни і правий гнів!
Чую — в серці заспівала
Горда слава тих боїв.

Партизани тут вставали.
Серце, знову маршем бий!
Шабля Блюхера блищала,
Партизани йшли на бій!

Враз здригнулися вагони,
Поїзд край перона став.
Серце, стій! На цім пероні
Люту смерть Лазо пізнав.

Не в одкритім полі бою
Дано смерть йому знайти.
Взяли зрадою лихою
Боягузливі кати.

І з двома товаришами
Зав'язали у мішок
І в палаючу вогнями
Топку вкинули їх трьох.

Зради лютої такої
Не забудемо ніде.
Кличе нас Лазо до бою,
Мертвий — він у бій веде.

У негоду - непогоду
Став на варті бойовій

Наш Лазо — землі свободи
Непохитний вартовий.

У вечірню пору тмяну
Проїздив я шляхом тим —
Путь Імана і Сучана,
Любої легенди грім!

Поки в серці є наснага,
До моїх останніх днів
Збережу палку відвагу,
Збережу гарячий гнів.

З єврейської переклав
Ю. Корецький

Омелян Розумієнко

ПОЄДИНОК¹

Коні вискочили з бічної вулиці й мчали ристю. На бричці, що легко поколихувалась на фарбованих ресорах, важно розвалившись, сидів пристав Греков.

Од заводських приміщень назустріч висипали дами. Вони були в святковій одежі, густо на помаджені, прибрані наче на бал.

Пара вороних, добре вгодованих коней і не збиралась зупинятись. Та, побачивши дам, пристав кінцем піхви торкнув у спину кучера і той ураз нап'яв віжки. Коні, дугою вигнувши спину, аж підвелись на диби.

Наперед вийшла директорова дружина — вищесередня на зріст, білява, з густими кудерками на скронях. Вона, здавалось, моргнула блакитними очима, показала густі зуби, і, плавко підійшовши до брички, простягла руку з букетом квітів, ласкаво проговоривши:

— Вашому превосходительству на знак глибокої пошани і з великими надіями від нашої суспільності.

Чемно вклонившись, передала Грекову квіти й ледь-ледь одступила назад.

Греков зашарівся. Така увага, та ще й од обраної суспільності юр'ївських заводів Алчевського, глибоко зворушила його. Весь червоний, з одвислими щоками, з коротким тупим підборіддям із густими вусами, пристав поволі зсунувся з брички, махнув кучерові, щоб той їхав сам.

Од великого щастя він не знав, що йому робити. Він стояв і кланявся, злегка усміхаючись до дам, які не зводили очей з нього — високого й повного, з підібраним животом, у білосніжному кітелі, з срібними погонами на плечах.

Тоді з кола жінок ступила на сходи вже літня брунетка, з великими, злегка блискучими темними очима, з вусиками на високій верхній губі, низька й опецькувата.

— Панове! — майже дитячим голосом заспішила вона. — Вітаючи тут його превосходительство, ми побажаємо, щоб його життя було таке квітуче, як рози, щоб гучна слава про

¹ З книжки про Луганськ.

нього чимраз гучнішала. Щоб його робота на користь нашого любого монарха знайшла гідну оцінку.

Скінчивши, вона зробила реверанс. Слідом за нею і всі дами, присутні тут, вітали новоприбулого до них пристава Грекова, і досі добре відомого в Донбасі нещадними розправами над робітниками.

Переставивши ногу в лакованому чоботі, в новісіньких синіх шароварах, Греков ступив на крок до дам. На срібний погон йому впало золотаве проміння сонця і сковзнуло зайчиком на щоку. Око, глибоко всаджене в ситому м'ясі, примружилось од зламів сонячного проміння і засльозилось.

Йому хотілось сказати дамам якийсь пристойне й ласкаве слово, що відповідало б їхнім сподіванкам. Та, звикнувши діяти в іншому місці грубо і немилосердно, він не міг хутко потрапити на торену дорогу улесливих слів. А говорити треба було.

— Любезні дами,— почав пристав грубуватим голосом, трохи запинаючись, як заїкуватий,— ваша така зустріч і ваш подарунок... Та я й сказати не можу, як вони зворушили мене. Ви мене зустрічаєте, як такого, такого дорогого гостя, і це зобов'язує. І я заявляю: можете бути спокійні. Вас не стануть турбувати...

Тут він знову запнувся, підбираючи пристойний вираз. Окинув оком дам і вже помітив, що вони зійшлися півколом круг нього.

— Обіцяю,— знайшовши потрібні слова, підвищив голос Греков,— я наведу порядок. Крамоли у мене не буде! У мене буде порядок!

Дами заплескали в долоні. Котрась із них, у захопленні, вигукнула „браво“, а всі вони обступали пристава, кожна домагаючись, щоб він заговорив саме до неї.

Греков повертався на товстих ногах то сюди, то туди. Не знайшовшись заговорити з якоюсь однією, блимав очима по всіх, ніяковіючи і червоніючи.

Несподівано урочисту зустріч було перервано. Із заводського подвір'я донеслися голоси, а слідом показалися робітники. Ураз виструнчений і нашорошений, побачивши юрбу робітників, пристав висунувся з кола і відставивши ногу (така вже виробилася звичка) втопив погляд у них.

Помітивши Грекова, в юрбі сталося замішання. Деякі з робітників зупинились, але серед них знайшовся бадьоріший, а за ним і інші, розеипавшись з густого кола, помалу пішли далі.

Проходячи повз пристава робітники мовчки здимали кашкети і вклонялися йому. А проминувши, насували глибше на лоба, надавали кроку й хуткіше зникали з очей.

Але, ще й передній не вийшов за ворота заводського двору, як долинув приставів голос:

— Шапку зніми!

У пристава з рук випав букет квітів. Він і не помітив того, як рози попадали під ноги. Він, наступаючи на квіти, біг далі, домагаючись свого:

— Шапку зніми, прохвост!

Хлопець років п'ятнадцяти, в засмальцьованій робітничій одежі, в старенькому картузикові не встиг і глянути на пристава, як його вже схопила міцна рука. Він рвонувся, та було даремно.

— Ша-а-пку,—ревів Греков.

Збитий з голови картузик полетів геть. Пристав крутнув хлопця, повернувшись обличчям до своєї наливої кров'ю пики.

— Ти хто?—люто спитав він.

А робітники, що розбіглися по двору, стежили за ними. Хлопець, глянувши туди, ще раз стрепенувся, та спроба втікти була марна. Приставова рука міцно тримала його. Тоді зазирнув у помутнілі від люті приставові очі і якможна спокійніше сказав:

— Климент Ворошилов. Підручним у слюсаря на підйомному крані працюю.

— А-а,—гарячився Греков.—Навчився вже...

— Своє діло знаю.

— Мовчати!—ревів пристав.

Перехопивши хлопця за петельки, Греков струсонув його з усієї сили. Климент раптом зблід. Було схоже, наче він от-от раптом звалиться додолу, весь вимотаний, виснажений. Та цього не сталося.

І не зчувся пристав Греков, як Ворошилов ухопився за шнурок, що звисав йому з шиї до кобури з револьвером, замотав той шнурок собі на руку, а другою, посадивши пляму від мазуту на білосніжному кітелі, вхопив за комір і сіпнув пристава з усієї сили.

— Ой!—вихопилось у пристава.

Климент, як в'юн, вертівся коло нього, сіпав його за шнурок, за комір кітеля. Греков і так, і сяк одбивався, але даремно...

— Крам-мо...—шипів пристав.

Тим часом зацікавлені робітники знову збиралися до купи, спостерігали за дивним поединком...

Вимотаний пристав не впорався з Ворошиловим. Треба було кликати допомогу, і він, вихопивши сюрчок, надувся з усієї сили.

А попід стіною, вражені баченим, тулились бліді дами.

А. Хараш

СТАЛІН ВИРОСТИВ РАДЯНСЬКИЙ САД

Щось шепочуть яблуні лапаті,
Плід рум'яний падає до ніг.
Вийде вранці мати виглядати
Соколят із радісних доріг.

Кине погляд на ясну дорогу,
Де злітають птиці з вишини,—
Сердце вдарить радісну тривогу:
Швидше б поверталися сини!

І виходить горда вона з дому,
У червонім шовковім платку,
Поспішає до аеродрому,
В степ розлогий, прямо над ріку.

Тільки шум і клекіт ізза гаю
Їй назустріч летється голосний.
І кінця тій радості немає...
Це ж зустрілись — мати і сини.

Всі стоять рум'яні, світлоокі,
І відвага сяє у очах,
— Хто зростив вас, красуни високі,
Хто вказав вам до героїства шлях?

І тоді всміхається Віталій,
Наймолодший з славних соколят:
— Це зростив нас дорогий наш Сталін,
Вождь народів виростив наш сад...

Стиглий плід схиляється додолу,
У ясному світлому саду,
Посідали гості біля столу
І співають пісню молоду.

Союзфото

Фото Н. Янова

Відмінники бойової і політичної підготовки прикордонники І. Марченко (зліва) та І. Собко в секреті

Союзфото

Фото М. Рижака

*Прикордонник N-ського морпогранзагону В. Кондратюк несе Сталінську вахту в день виборів
до Верховної Ради УРСР**

Та згадавши славу полум'яну
Кожен схилить голову свою,
І вшанують батька - партизана,
Що поліг у грізному бою.

І підніме старший із них чашу
За щасливу матір, за весну,
За вожда, за світле щастя наше,
За вітчизну сонячну, ясну.

с. Красностав, 1938 р

Олесь Гончар

ЛАСТІВКА

ПІСНЯ

Із чужих земель
Ластівка летить,
Під небом ясным
Крилами шумить.

Ой, чия земля
Пишна та ясна?
Це наша земля,
Земля Сталіна.

Ой, чиї жита
Зерно до зерна?
Це наші жита,
Дітей Сталіна.

Ой, чиї війська
Та як та стіна?
Це наші війська
Війська Сталіна.

Пісня про кого,
Буйна, голосна?
Пісня про вождя
Сонце - Сталіна!

Харків, 1938 р.

И. М. Векслер

ALILAS-DOM¹

Одного вечора, о десятій годині, я пішов за книгами. Наблизившись до рогу, де треба було звернути в клойз², я побачив: стоїть Гаврило, а спід його сіряка щось стирчить.

— А я тебе, Гаркеле, чекаю. Давай два п'ятака, бери свої книжки і зараз же тікай, як той казав, додому, щоб тебе тут ніхто й не побачив. Сьогодні, бач, цілий сход у клойз. Про що там говорять — не розберу. Тільки часто чується: „Алі-дом, алі-дом“. А що це таке, не знаю. Тут щось, як той казав, не тее...

Гаврило загорнув одержані два п'ятака в ганчірку і по-жіночому сховав їх десь глибоко за пазухою. Потім, обернувшись, направився назад до клойз.

Мене охопила цікавість. Назирці підійшов до клойз. Вчепившись обома руками за раму самого нижчого вікна, я вперся ногами у вузький виступ карнизу, зазирнув у клойз... і зомлів з подиву. Народу всередині — біля сотні; всі поважно сидять на стільцях, а на трибуні найголовніші верховоди міста: і член управи Алтер Заславський, і навіть сам Велвл Файнзілбер. Обличчя у всіх зосереджені і тривожні. А служок, реб Мойше, так зігнувся біля амвону над лампадками, що жалко було дивитись на нього. Мотл Бунціс і реб Лейзер Шміль, що жили на Зароссі, раз-по-раз схоплювались із своїх місць, про щось говорили, розмахуючи руками; багато інших тільки за голови хапалися.

„Що за притча,— подумав я.— Що трапилось?“

В цей час хтось грюкнув дверима. Я зірвався з вікна і побіг. По дорозі, здалеку ще, побачив Меєра Медовського, що йшов разом з Зісі Ген.

„Що за чудо? Хасід Ген — разом з „демократом“ Медовським! І куди йдуть,— в клойз!..“

Неважко було здогадатись, що в місті щось трапилось незвичайне, про що не всі ще знають.

Я вирішив повернутись назад і непомітно проникнути в

¹ Кривавий наклеп.— З спогадів про минуле. Автор.

² Молитовний дім.

клойз через чорний хід. Користаючись темрявою і змішанням тих, що зібрались, я пробрався на найзручніше місце, і тоді вже стала цілком мені зрозуміла причина раптового „екстреного зібрання“...

Вся величезна площа, що в Богуславі називається взагалі „Зароссю“, була заселена українським міщанством; євреїв там було лічене число. Там же містилась і вся містечкова влада: поліційне управління на чолі з становим приставом, канцелярії мирового судді, мирового посередника, судового слідчого, волость і садиби волосного старшини, а також розсівся тут величезний похмурий арештний дім, огорожений високими стінами. І, нарешті, тут же був розташований жіночий монастир із різними своїми прибудовами.

Недалеко від жіночого монастиря жила в маленькому будинкові вдова, Маруся Кривоноса. Вона вважалась однією з найкращих праль в місті і обслуговувала багато заможних родин. Часто вона працювала і в монастирі. В монастирі ж наслухалась вона від монашок безліч казок про чудеса, ніби творимі різними святими, про витівки нечистої сили, а головне — про євреїв, які мов би орудують цією силою.

— Дивись, Марусе, — з „материнською“ дбайливістю в голосі казала одного разу ігуменя, любуючись добре випраним Марусею халатом. — Ти от маєш часто стосунки з євреями, — не наберися від них гріхів. Ти, коли приходиш від них додому, ретельно мий руки, добре витирай, сім раз перехрестись перед іконою святої діви, щоб до тебе нічого з нечистого не пристало. А великодних коржів їхніх, боронь боже, і в рот не бери, — додала вона вже таємниче, приклавши великий палець до кінчика свого широкого носа, — бо ж сама знаєш, вони примішують до тіста маці християнську кров, переважно дитячу.

Присутня при цьому „свята“ Пелагія скривила набік голову, похитала нею сюди-туди, потім звела очі до стелі і пискливо вигукнула:

— О, господи, боже наш милосердний! І чого це ти залишаєш в живих цей підлий народ, що розіп'яв тебе і пролив твою святу кров?!

Маруся тоді не надала якогось особливого значення тому, що почула. Вона продовжувала свої стосунки з євреями, іла в них, пила, і ніколи нічого страшного не помічала.

„Адже люди такі, як і всі, — думала вона. — Звичайно, трапляються і лихі, але є й добрі. Різні бувають, як і в нас“.

І коли поверталася від євреїв додому, то рук не мила і сім раз не хрестилась, як їй радила ігуменя.

Сьогодні вдень Маруся замкнула свою хатину і понесла випрану білизну в місто для роздачі замовцям. Свого восьмирічного хлопчика Васю залишила гратись на вулиці з іншими дітьми.

Повернувшись згодом додому, вона помітила, що Васі нема. Кинулась шукати по сусідах. Вже обійшла десятки два дворів, шукала, розпитувала,— всі казали, що не так давно і бачили його. Але куди подівся зараз, ніхто не знав. І от, коли Маруся зайшла вдруге в двір до волосного писаря, що з його сином якраз і гуляв Вася перед її відходом у місто, жінка писаря, Явдоха, накинулась на неї:

— Що ти за мати? Хто це залишає тепер своїх дітей на вулиці без догляду? Аджеж ти знаєш, що скоро єврейський великдень і їм потрібна християнська кров для маці!..

У Марусі майнула думка про ті страшні оповідання монашок і ігумені. В очах потемніло. В голові знявся шум. Приголомшена, вона розпачливо закричала:

— Ой же лишенько мені! Ой, горе! Рятуйте, люди добрі! Рятуйте!..

І Маруся, не перестаючи голосити, разом з Явдохою знов оббігла ближчі двори.

— Рятуйте мене! Рятуйте мое дитя! Євреї схопили його, зарізали, кров'ю його обмазали свою мацу!.. Ой, ой, ой! Допоможіть! Допоможіть!..

На її зойки збігся народ. Швидко розповсюдилася ця страшна чутка по Зароссі. Люди покидали роботу і бігли до хати Марусі, щоб дізнатись про всі подробиці крадіжу Васі. Шум, гамір... А голосніш усіх галасували та плакали баби.

Волосний писар, Мирошниченко, підійшов до натовпу. Кожушник Михайло, побачивши його, зрадів. Він швидко кинувся йому назустріч і потягнув за руку вбік. Спочатку вони шептались, а потім заговорили вголос.

— Не треба гаяти моменту. Побіжи до старшини Мойсеєнка. Він буде дуже радий такому ділу. Та й нам без його допомоги не обійтись,— сказав Михайло, зиркнувши сірими вовчими очима.

— А що буде, як, не дай боже, сестра Марусина передчасно нагодиться з хлопцем?

— Даремні страхи! Оскільки мені, як ближчому сусідові Марусиному, відомо— її сестра приїжджає в місто раз на тиждень, і у всякому разі, не частіш двох раз. Якщо вона сьогодні і була в місті, то, значить, приїде лише через три дні, а ми завтра ж і обробимо наше діло.

І Мирошниченко швидкими кроками кинувся до будинка волосного старшини.

— А я до вас, Іване Степановичу,— сказав Мирошниченко, заходячи в кімнату до старшини і загадково граючи очима.— Є діло!..

Мойсеєнко звівся на ноги, привітався. Захопивши потім в шафі великий графин з горілкою, посунув разом з Мирошниченком у суміжну простору горницю.

— Насамперед вип'ємо за наше здоров'я, а тоді вже і по-

гукторимо про твоє діло,—промовив Мойсеєнко, наповнюючи чайні склянки горілкою.

Розповівши про діло, Мирошниченко додав:

— Отже тепер якраз час і розрахуватись з євреями за те, що адвокати—оці різні Заславські та Ландау—касують саме вигідні для нас рішення волосного суду. Ще й за те, що ізза конкуренції їхніх Файнзільберів і Марголіних ви не можете взяти з торгів у оренду ні млина, ні горічаного заводу, ні навіть пошти. Одним словом, скрізь і повсюди єврейське за-
сילה, і нема від нього порятунку...

Мойсеєнко жваво схопився з стільця і, потираючи від задоволення руки, сказав:

— Як добре! Як вдало! Алеж треба все таки вжити заходів, щоб, бува, сестра Марусина не з'явилась з хлопцем раніш, ніж це потрібно нам... А де вона живе?—поцікавився Мойсеєнко.

— Не знаю. Нето зараз же в Хухотві, нето у Стеблівці. Я вже про це питав Михайла,—так і він точно не знає. А поспитати Марусю незручно. Вона може догадатись.

— Ну, Мирошниченко,—вже рішуче сказав Мойсеєнко,—іди, роби, а я сьогодні ще побачусь з приставом, то все наладимо. А завтра, як усе буде готово, я з'явлюсь і добре підігріємо народ...

Після цього Мирошниченко повернувся назад до натовпу. Він поважно виліз на горбок і звідтіля вигукнув:

— Браття, православні! Затихніть на хвилинку! Хто з вас помітив сьогодні хлопчика? О якій годині? З ким він грався і ходив? Нам потрібно по гарячих слідах установити винного!..

— Дайте мені сказати,—вигукнула з натовпу Тася, що жила в третьому дворі від Марусі.—Після обіду я бачила: ішли два єврея з довгими бородами, в пейсах. Вони вели за руку хлопчика в сірій курточці.

— У сірій курточці? Мій!.. Це ж—мій!..—верескнула Маруся і кинулась на землю. Вона у відчаї била себе кулаками по обличчю, по голові...

— Це євреї зманули його цукеркою та пряником. Вони ж такі хитрі!—почулось у натовпі.

— Браття во христі, сестри православні!—громоподібно загаласував козушник Михайло, що якраз гендлював поруч Йосла Зейгермахера.—Євреї розп'яли нашого христа, пригвоздили його... Тепер вони вбивають наших православних дітей і п'ють їхню кров. Ми не повинні мовчати, ми не можемо більше мовчати! Сил немає! Нас тут тепер мало. Дайте знати усім нашим на Зароссі. Зберемось завтра о півдні—хто з сокирою, хто з сапожним ножом. До нас пристануть ще сотні селян із сусідніх сел, що прийдуть на базар. Більше терпіти не під силу! Не можемо! Годі!

— Ой, лишенько мое! Ой, горе мені! Де ж ти, мій любий, де ти, мій Васінька? Чого зазіхнув на цукерки, на пряники?—голосила Маруся.

— От антихристи! От дияволи прокляті,—з стиснутими кулаками, скрегочучи зубами, заволатала різноголоса юрма.— Ми стократ відплатимо їм, будь певна, Марусе! Ти побачиш...

— А хто подумав, що нас потім можуть до права притягнути та й в тюрму кинути?—запитав пічник, дід Охрим, погладжуючи свою кудлату бороду.— Скажи, Мирошніченко, ти ж писар у волості,—мусиш знати закони!

— Закони? Закони? Та закони ж—це наш православний цар і його православні міністри,—відповів Мирошніченко.— Наш батюшка цар не дасть скривдити наших дітей, і не покарає нас за те, якщо поб'ємо якихось там поганих євреїв, що ллють християнську кров, може ще й похвалить. Не бен-теж, діду, народ!

— Дід Охрим нікого не бентежить. Це ти і Михайло ка-ламутите народ,—обіззався швець Сидоренко, провівши долонями по довгому волоссю, перехопленому жовтим ремінцем.— Ваську, може, ніхто й не думав різати, а ви даремно штовхаєте народ на криваве діло. Євреї, хоч і не нашої християнської віри, але щоб вони різали наших дітей, то це вигадка і лиха вигадка... Та ти, Михайло, не витріщай на мене свої вовчі баньки, я тебе не боюсь і правду казати мені не заборониш... Ти не хочеш, щоб поруч з тобою гендлював кожухами Іоська Зайгермахер, а Мирошніченко хоче пожитись чужим добром...

— Єврейський наймит! Єврейський захисник!—перебили його Сидоренко Михайло і Мирошніченко.— Ти й єврейського байструка взяв собі на виховання. Ізза таких, як ти, євреї і руки собі розв'язали та наших дітей ріжуть...

— Правильно! Вірно!—вигукнуло кілька голосів із натовпу. В цей час через монастирську хвіртку вийшли на вулицю дві монашки. Одна з них—Пелагія, друга—приятелька святоші. Вони мали намір піти до Бунці випити пляшечку „гаряченької“ та закутити смачно приготованою по-єврейськи фаршированою рибою. Але, помітивши людей, зупинились. Їх відразу і оточили. Почали розповідати про страшний випадок. Монашки ретельно хрестились, а як дізнались про прийняте вже рішення—завтра зібратись, щоб помститись над євреями за пролиту християнську кров, то, звівши очі на небо, почали хрестити і натовп.

Пелагія ще й заговорила:

— Миряни православні! Без бога—ні до порога! Я про все це доповіді її святості нашій ігумені. Ми з її дозволу дамо вам ікону святої богородиці та корогви. Ви понесете їх перед собою і христос допоможе вам у цьому богоугодному діянні.

А зараз уже пізно, темно, розходьтесь по домах, і хай воцариться хресна сила та божа благодать у всьому світі, амінь.

— Добре, матушка, — сказав Мирошніченко. — Розійдемось, тільки глядіть, щоб завтра всі, всі сюди!..

Натовп поволі почав розходитись, а монашки повернули собі вбік і найближчими обхідними завулками попрямували до Бунці.

Ще до приходу монашок Бунці та її чоловік Мотл дізнались про ту тривогу, що зняли міщани з приводу зникнення хлопчика пралі Марусі. Проте, вони цьому не надали ніякого значення.

— Скоро або хлопець сам прибіжить додому, або знайдуть його десь на погулянках у товаришів і все розсіється, як туман, — заспокоїв Мотл дружину.

Ось тільки півгодина тому був же в них і сусіда Лейзер Шміль, — так і він теж казав, що все це нісенітниця, ізза якої нема чого бентежитись. Можливо, вже хлопець і дома.

Про те, що хлопчика Васі і досі не знайдено і що збуджений натовп вирішив завтра зібратись на маніфестацію з іконами та корогвами і вчинити погром у місті, Мотл і його дружина не знали. Тільки з появою монашок, з їхніх розмов, відкрились у Мотл та Бунці очі, і вони тоді збагнули, яка то небезпека загрожує всій єврейській громаді в Богуславі.

— Бунці, — ехидно запитала Пелагія після випитої другої чарки горілки, — скажи, будь ласка, а чи багато християнської крові від Марусиного хлопчика дісталось на твою долю для мами?.. Гомонять, цей хлопчик був такий кволий і безкровний, що навіть його крові ледь чи й вистачило для ваших рабинів та канторів... Чи може ви думаєте ще десь схопити християнську дитину, щоб уже і на всіх було?..

— Що ви кажете? Свята Пелагія?! — з жахом вигукнула Бунці. — Хіба ж і ви вірите нісенітниці, ніби наша свята віра допускає такі страшні вчинки?..

— Кинь, Бунці, кинь! — відповіла друга монашка, Феодосія, — не придурюйся незнайкою і невинним дівчиством, аж слухати гидко! Ти лучче іди зараз в монастир з нами, прийми святе хрещення, якщо хочеш залишитись живою... Ти нам станеш у пригоді. Таку вправну повариху, як ти, важко знайти...

Пелагія, перехиливши третю чарку, сказала:

— Ну й проклята ж ваша єврейська віра! Подумати тільки, різати маленьких дітей і пий їхню кров! Та ми вже влаштуємо так, що завтра зберуться наші з іконами і корогвами, та й кінець буде всім вам і вашим диявольським підступам. Жодного єврея не залишиться живим. Не дамо пощади ні жінкам, ні всьому їхньому чортовому кодлу. Пролита вами свята кров кричить до неба про відплату по заслугі та про помсту!..

Монашки встали. Вони обнялись, щоб міцніш триматись на ногах.

— Ну, ти йдеш з нами, чи ні? — спитала Феодосія.

— Що ви, що ви?! Я збожеволіла, чи що? Це ви несповна розуму, коли ганьбите нашу віру і кажете такі дурниці, від яких вуха в'януть. А щодо різні, якою ви нам загрожуєте, то ми маємо великого бога. Він нас завжди рятував і тепер врятує.

— Ну, як хочеш, — відповіла Пелагія. — Ми тобі і до побачення не скажемо, бо можливо не доведеться вже з тобою і зустрічатись. І платити теж не будемо, — однак нащо тобі гроші? Все рівно в тебе заберуть їх.

Вони, грюкнувши дверима, вийшли.

Мотл і Бунці, розгублені і бліді, заламали руки.

— Що робити, що робити? — в розпачі запитував Мотл.

— Що робити, я не знаю. Знаю тільки, що сидіти так, склавши руки, не можна, — відповіла Бунці. — Іди зараз до Лейзер Шміля: порадьтеся, та й майніть у місто, дайте знать про грозу, що збирається над нашими головами.

Мотл підбрав довгі поли свого незмінного чорного в плямах сюртука і подався до Лейзер Шміля, в дворі якого жив пристав і містилась поліційна канцелярія.

Лейзер Шміль вислухав Мотл і сказав:

— У мене теж є дуже тривожні відомості. Оце діловод пристава був у мене і сповістив, що йому й приставу вже відомо про завтрашню маніфестацію з іконами та корогами, і що непременно будуть різати євреїв.

— Так чого ж ми сидимо? Чого мовчимо? Адже це справжній Alilas-dom!

І обоє вони кинулись до річки. Паром якраз був на тім боці. Щоб не втрачати даремно часу, вони переправились на човні.

* * *

Отже об одинадцятій годині ночі євреї, парохвіяни різних молитовних домів, і зібралися в старому клоїз, щоб обміркувати становище.

У відміну від інших „асіфос“¹ сьогодні, крім багатіїв (верховодів) прийшло багато ремесників та дрібних крамарів, які на цей час ще не повкладались спати.

Спочатку настрої тих, що зібралися, був непевний. Багато з них не надавали особливого значення оповіданням Мотл Бунці і Лейзер Шміля.

— Це якесь марення! Ваша власна хвора фантазія навіває вам жахи, яких в дійсності нема і не буде, — вигукував дехто

¹ Збори.

з крамарів, що вважали себе знавцями життя і побуту богуславських міщан на Зароссі.— Правда, може, і знайдеться кілька там запеклих юдофобів, але ж підняти всю міщанську масу на таке жахливе діло вони не спроможуться.

Та вже, коли прийшов у клоїз кожушник Йосл Зейгермахер, який щойно повернувся ізза Росі, і докладно розповів, як він казав, зо слів очевидця про все, що там сьогодні було, настрій відразу підупав у всіх.

Член управи, Алтер Заславський, виліз на трибуну, і всі затихли.

— Нам перш за все,— заговорив він,— потрібно з'ясувати позицію поліції. Адже до її обов'язків належить охороняти в місті порядок. У станового можна буде дізнатись про справжнє становище. Тож, я пропоную просити пана Файнзільбера піти до пристава для переговорів.

— Просимо! Просимо! — почулось із усіх боків.

— Ні, панове, я не можу їхати до пристава. Між нами є непорозуміння. Скільки я йому не даю, а він все вважає себе ображеним. „Мало, мало“, каже. І цей мій прихід до нього, тільки стане приводом до нових вимог. А то може ще його й розлютити...

Тут кравець Шмілик, відомий своєю надмірною гаряковістю, не витримав. Блідий, з полум'ям в очах, він стрибнув на трибуну і, закинувши своє довге волосся на потилицю, вигукнув:

— Пан Файнзільбер боїться нових вимагань, боїться, що це діло буде коштувати йому зайвих двадцять п'ять карбованців. Він та інші багатії гадають, що коли будьщо почнеться, вони встигнуть навантажити свої фаетони своїми рідними та коштовностями, майнуть на великдень до якогось там іншого міста, а ми, бідняки, залишимося тут на поталу озвірілих громил!.. Ні, панове багатії! Ми вас не випустимо з міста. Або вкупі залишимося живими, або разом загинемо!..

В клоїз знявся надзвичайний гамір, шум.

— Правильно! Правильно! — кричали одні.

— Яке нахабство! Якийсь там пальгуц¹ і сміє так говорити, та ще проти кого? Ах, ах, ах!.. — кричали інші.

— Дивись на нього, як він репетує, як сердиться на багатих! — сказав Бенці Глухий. — Хто ж винний, що бог тобі не дає? Май претензії до бога, а ми тут при чім?

— А вам що, бог дав? — втрутився в суперечку швець Хаїм Волф. — Ви в різних Сендерів, Зорехов, Юдолейбов та інших робітників піт видавлюєте, останне в них забираєте, і кажете, що бог вам дає? Звичайно, ви пану Файнзільберу не рівня. Він на всяку добродійність сам дає, а у вас треба видирати, кліщами виривати, і то чи допоможе!

¹ Пальгуц, чи „пальга“ — так багатії презирливо називали кравців.

Файнзільбер, влещений таким відгуком на його адресу, погладив сріблясту бороду і поважно заговорив:

— Рабойсай!¹ Шмілик не зрозумів мене. У мене і на думці не було відмовлятися клопотати за нашу священну громаду. Я тільки хотів сказати, що можливо знайдеться більш гідний, ніж я, чоловік, який має кращі відносини з приставам. Знаєте ж, він на мене дивиться, як на дійну корову! А то, будь ласка, я готовий відправитись до пристава. Тільки прошу, додайте до мене ще чоловік двох. І бажано було б — хоч одного цілком письменного. Наприклад, нашого писаря Медовського.

Народ втихомирився. Герський хасід, Зісі Ген, подався за Медовським. І вже через кілька хвилин Файнзільбер, Заславський і Медовський поїхали до станового.

З розумілим нетерпінням всі чекали повернення єврейської делегації. Робили різні припущення.

— Безумовно, це допоможе, якщо тільки пристав дійсно захоче.

— А-а-а!.. Якщо захоче! А чого йому захотіти? Що йому шкода, якщо пограбують та уб'ють кілька десятків євреїв?!

— Все ж, начальство відчує себе зле. А що скаже освічена Європа? Адже увесь світ буде знати про це нечуване злочинство, — сказав Гершеле „Інтелігент“.

— Ет! — махнув рукою Мотл Бунціс. — Наївний ви чоловік. „Що скаже Європа — шмивпропа...“ Хто там зверне увагу на такі дрібниці? Повірте, життя і смерть євреїв цікавить їх менше, ніж торішний сніг. А якщо хтось і напише в їхніх газетах про це, то хіба нам з того легше буде? Уже краще, щоб ми про них писали, а не вони про нас...

Нарешті, скригнули двері. На порозі показалась делегація. Розгублені обличчя нічого доброго не віщували.

Всі посідали. Запанувала гробова тиша. Очі усіх звернені на трибуну.

— Браття, — промовив Медовський. — Наш візит до пристава мав більш, ніж офіційний характер. Станового сьогодні не можна було впізнати. Ніби хтось підмінив його. На наше запитання: наскільки правдиві чутки в місті, що завтра зароські міщани готуються громити євреїв, а також, що думає влада робити, аби нас захистити, він сухо і холодно відповів:

— „Ці чутки мають під собою дуже твердий ґрунт. У мене був Мирошніченко і докладно про все розповів. Цією справою жваво зацікавилось і монастирське начальство, яке бере гарячу участь в судьбі хлопця, що його вкрадено. Одне, що могло б відвернути погром, це якби євреї самі видали без-

¹ Панове!

посередньо винних в убивстві хлопчика, або ж хоча б мнимо винних,—суд потім розбереться. Я їх заарештую і постараюсь вплинути на масу, заспокоїти її. Силою я нічого зробити не можу: в мене немає ні людей, ні якихсь засобів для озброєння, щоб можливо було затримати намір натовпу“.

На це я йому сказав:

— „Пане становий пристав! Що це за розмови, щоб самі євреї видали дійсно чи мнимо винних в убивстві дитини? Ми цілком певні, що ви, як людина освічена, ні на йоту не вірите в легенду про вживання євреями християнської крові, і нам незрозуміло для чого ви нам таке кажете? Краще, давайте прямо: скільки вам треба коштів для організації нашої оборони?“

Пристав хвилину подумав і відповів:

— „Чотириста карбованців, з яких триста зараз, а решту я вам довіряю—ви сплатите потім. Тільки пам'ятайте, я ще мушу переговорити з волосним старшиною Мойсеенком, щоб він приборкав свого Мирошниченка...“

Пан Файнзільбер витягнув покищо двісті карбованців і дав йому. На цьому ми й розійшлися. У нас, проте, склалася думка, що пристав більш за всіх громил радий цьому випадкові, як джерелу поживи. Ці двісті карбованців пристав поклав собі в кишеню і палець об палець не вдарить, щоб допомогти нам... Отже я пропоную негайно організувати самооборону з нашої молоді, яку й озброїти чим маємо. Ми дамо відсіч цій дикій зграї. Ми не повинні бути схожими на безсловесних тварин.

На трибуну піднявся реб Елік, рабин Корсунської вулиці. Його вважали одним з передових рабинів. Читав навіть газети і славився своєю вченістю та ерудицією.

— Рабойсай!—звернувся він до зборів, хвилюючись. Не ставайте на слизький шлях, на який вам показує Медовський. Сказано в псалмах: „Якщо бог не охороняє місто—даремні старання сторожа“. Самооборона потягне за собою нещастя і не тільки на голову нашої громади, але й на все єврейство в Росії. Якщо тільки під час оборони хоч один християнин буде вбитий, всі наші вороги, всі Суворіни, князі Мещерські та інші знімуть гармидер в своїх газетах, ніби євреї нахабно підняли повстання проти християн та царя, і тоді по всій країні виникнуть криваві погроми... „Голос—голос Якова, а руки—руки Ісава“, сказано в священій біблій. Наша завсідна випробована зброя—це молитва. Вона завжди рятувала нас і тепер, я певний, врятує. Всевишній неодмінно зглянеться на обраний народ свій, уподібнений вівцям, що їх ведуть на заклання, на знищення, на ганьбу... Ой! Ганьба, ганьба!..

І реб Елік розридався.

Потім трохи заспокоївшись, продовжував:

— Я пропоную на завтра призначити піст з читанням

„сліхот“¹, і бог нас не залишить, як і до цього часу не залишав у нашому довгому нещасливому „голусі“²...

— А я скажу ось що,—втрутився Шмілик.—Ізза Росі тепер можна пробратись у місто тільки паромом або на човнах. Всі греблі зруйновані повинню. Хай реб Рахміл, орендар парома, годині о десятій ранку тримає паром на нашому боці. Кодолу треба зняти і сховати подалі. Теж мусить зробити і Міхель з своїми човнами. Всі човни треба, щоб він відігнав подалі від міста. А та невелика кількість човнів, що їх тримають тут не євреї, значення не має. Отже, місто буде відрізано від Росі, і ми виграємо потрібний нам час.

Файнзільбер порадив вдарити термінову телеграму до Києва — єврейським громадським діячам, в тому числі і до Куперника³: добитись телеграфного розпорядження від губернатора на ім'я пристава — всіма можливими заходами попередити безладдя в Богуславі за його особистою відповідальністю.

Всі пропозиції були схвалені і збори закрились...

* * *

Ранок. В повітрі пахне свіжістю ранньої весни, випарами гною, сміття, болотяних калюж. Ряба кішка звідкілясь винесла своїх маленьких кошенят, уклалась з ними на вигріві біля сміття і, примурживши очі, ніжиться на сонці.

Бродяча собака, задравши обідраний і облізлий хвіст, висолопивши язика, легкою ристю несеться прямо до щасливої родини. Видно, собаці хочеться з великою насолодою пошпортатись в „розкішній купі“, де можна б пожитись кісткою, але стара кішка вже зайняла бойову позицію і ще здаля так пирснула, що собака навіть не обертаючись у її бік, пробігла повз, ніби їй справді байдуже. Очевидно, це на собачій мові називається так: „Начорта мені здалися твої пискляві кошенята, обійдусь і без них...“ Кішка заспокоїлась, знов уклалась на своєму місці; сліпі ще кошата, переповзаючи одне через одного, тоненько нявкаючи, потягнулись до її сосків.

— Ех, подумав я, не краще і люди живуть між собою, як от собаки з кішками. А люди ж — вінець природи, створені ніби по образу божому... І чи настане будьколи такий щасливий час, про який мріяли наші кращі пророки, коли „вовки і ягнята будуть вкупі жити“, „корова з ведмідем будуть вкупі пастиись“... „Коли вся земля буде повна знанням, як океан водою“...

¹ Назва молитви.

² Вигнання.

³ Куперник — відомий в той час присяжний повірений і громадський діяч.

І який я був би тоді щасливий, якби міг передбачити, що через самий незначний для історії період настане такий час, коли на одвій шостій частині земної кулі переоможє соціалізм — і світоч знання палаючим факелом осяє її!..

В глибокому замисленні з книжками під пахвою, смутний, я поплентався до Юда Лейби. Але прийшовши до нього, дізнався, що він і вся його родина втекли до батьків на Карачин, щоб там сховатись від погромщиків. Господар же дома. Це — шестидесятилітній барабанщик Волф, який тільки що вийшов, запихавшись, з погребя, весь забруднений рудою глиною і ледь дихаючи. Він був рухливий, верткий старик; в нього ліве плече було трохи нижче правого, — очевидно від важкого барабана, що надавлював десятки років. Волф визначався своєю пристрасною балакучістю: раз почав що казати, то ні сам, ні хтось інший не могли його зупинити. Якщо співбесідник рятувався від нього тим, що тікав, — однак він все ж продовжував говорити до уявлюваних слухачів.

— „З ким це ви, реб Волф, розмовляєте, — з самим собою?“

— „Гм! — відповідав він бувало: — Не вічно ж з дурнями. Треба ж колись погомоніти і з розумним чоловіком“...

Отже, побачивши мене, він дуже зрадів.

— Добре, Ароне, що ти прийшов. Допоможи мені, будь ласка, віднести в погріб цей сундук. Я туди сховаю коштовніше, що в нас є. Знаєш, у мене погріб з досить глибоким рукавом; я там вирих яму. Поглянь, які в мене скривавлені руки! Копати яму лопатою та ще тупою, — це не те, що бити паличкою по барабані. Опушу сундук в яму, засиплю землею, тоді й сам чорт його не знайде! Береженого, як кажуть, і бог береже. Що скажеш, — може, не так?

Старий і важкий сундук був оббитий іржавим залізом, доски просякли вогкістю, ручки поламані, не було за що братись, і ми ледь зрушили його з місця. Волф крєктав. Він зняв свої окуляри з одним скельцем і одною голоблею і хриплатим голосом почав кликати дружину:

— Двойро! Двойро! Иди но сюди. Ми з тобою візьмємось за один бік сундука, а Арон за другий. Нічого, адже Арон сильний! Не дивись на те, що він здається кволій, — чи так, Ароне? О, ти молодець!..

З великими труднощами ми на руках спустили сундук в погріб. Але от в яму ніяк не могли всунути. Яма, виявилось, була дуже вузька і коротка. Волф сплюнув на долоні і вхопив лопату. Та вона випала в нього з рук. Мені стало жалко знесиленого старого барабанщика. Я взяв лопату, збільшив яму, і ми благополучно всунули туди сундук.

Але тут відразу між подружжям виникли досить серйозні суперечки. Дружина Волфа хотіла, щоб раніш за все був схований аж на самий спід сундука її святковий одяг, а Волф настоював на своєму.

— Де ви таке бачили, щоб єврейка втручалась у чоловічі справи! Де ви таке чували, щоб єврейка завжди робила наперекір своєму чоловікові! Ти їй — „в лісі“, а вона тобі — „в стрісі“... Прямо біда! — сердито скрикував Волф. — По суті кажучи, — продовжував він уже тихше, — це зовсім однаково. Якщо, не дай бог, знайдуть, то все заберуть — і моє і її. Але от прикро, що вона завжди мусить поставити на своєму. Припустимо, хай встигнуть забрати тільки моє. Так що ти думаєш? Я буду ходити обірванцем, а ти — баринею, га?..

Але побачивши, що Двойра починає сердито зиркати (Волф знав до чого це веде), старий барабанщик поступився:

— Ну, добре! Хай і на цей раз буде по-твоєму! Скоріш, тягни речі!

Ретельно й обережно Двойра перш за все поклала в сундук своє, скрізь уже потерте, вицвіле, атласне плаття і дві шовкові з дірками кохтини, у які наряджалась років тому тридцять п'ять до шлюбу, коли одружувалась з бравим тоді барабанщиком Волфом. Потім дві бинди, один шлафрок та інше дещо. Тільки після цього потрапили в сундук ніби ображені своїм місцем речі Волфа: стара позеленіла атласна накидка, хутрова, побита міллю, шапка і зовсім ще, як про це казав господар, нові штани в „тонесеньких смужках“, що були пошиті понад п'ятнадцять років тому...

Зверху поклали три мідних каструлі, погнутий піднос, чайник без ручки, томпакову ханукальну лампочку, два підсвічники, тощо. Нарешті, спустили кришку, засипали сундук рудуватою глиною і землею, прибивши лопатою і притоптавши ногами.

— Готово! — сказав Волф. — Спасибі, Ароне, що допоміг. А ми самі, як тільки щонебудь почнеться, побіжимо на наше кладовище. Там я собі намітив саме лучче місце. — І, понизивши тон, таємничо додавив: — А знаєш де? В цегельному будиночку, що над ямою реб Йойнесль. Ходімо, Ароне, з нами, буде веселіш...

— Ні, реб Волф, я ховатись не буду. Як тільки почнеться погром, я піду до тих, що зберуться на захист населення.

— Так?! А кажуть же, що рабин найсуворіше заборонив це робити?..

— Мало чого рабин не заборонив! Рабини багато дечого забороняють людям робити. Адже ми не завжди слухаємося їх!..

Волф сквапно накинув на ніс оглоблю з скельцем, почав уважно розглядати мене.

— І дивуюсь... — заговорив уже якимось розсудливо. — Ізза чого це вони — ці зароські міщани — здумали іти громити євреїв? І що це за дурниці полізли їм в голови: мов би ми до тіста маци підмішуємо християнську кров?.. Знаєш, Арон, — продовжував Волф трохи тихше. — По суті кажучи, я навіть

не уявляю собі, як це вони будуть різати людей! Ну, скажімо, мене? Адже от я іноді в них буваю. Знаєш, на багатих свайбах з настоящою музикою. Тоді ж вони носять мене на руках! І справді, ти — співак, в музиці мусиш дещо розуміти. Яка ж, скажи, будь ласка, може бути музика без барабана, особливо без мого барабана? Це все рівно, що яйце без солі, — несмачно і більш нічого! Да, що я хотів тобі сказати?.. Ага, ось! Коли в них буває така свадьба, так всі очі на мене: — Сильніш барабань, сильніш... Щоб ноги самі ходили! — вигикують танцюристи і дають мені не самогон, а справжню заводську горілку, закуску — найкращі яйця: курячі, качині, навіть гусячі. Бо ж з інших страв нам у них нічого не можна їсти. Тож як вони тепер будуть мене убивати і за що?! Але зараз, Арон син Алтер Шіфре-Аралес, світ певно перевернуто навиворіт, — не вгамовуючись філософував Вольф, взявши мене за лацкан сюртука, — коли ти радиш, що не треба слухатись рабина. Ну, так вони ж, зароські, можуть і мене вбити. Адже що таке світ? Всесвіт? Це музика по справжнім нотам, якою керує паличка дирижера звідтіля, зверху... Перша скрипка, поглянь, он воно — сонце; контрабас, що суворо тримає „грундон“ — це місяць; барабанщик з дзвінками тарілками і без них — гуркіт грому, шум лісів та морських хвиль, ураган; а дирижер — знай своє — махає паличкою: тік-так! тік-так!.. Ну, ти ж розумієш, якщо не будемо слухати палички дирижера, то й кінець усій музиці, все скінчено!.. Чого ж ти регочешся? Га? Чого?!

— Та так, нічого... До побачення, реб Волф, — відповів я, ледь звільнивши свій лацкан від його цупких пальців, — поспішаю. Адже тепер не час „філософувати“ з вами. Треба далі бігти...

— Зажди, зажди, Ароне... Чого ж ти тікаєш? Ще пару слів... Хоч парочку!..

Але я зірвався з місця і кинувся з усіх ніг...

Цього ранку вже до восьми годин всі знали про кривавий наклеп, що повиснув над містом. Всі крамниці, будки, ткацькі фабрики були замкнені. Життя в місті завмерло. Люди, як тіні, безладно снували туди й сюди. Скрізь гуртувались юрми, люди про щось шепотіли. З відчинених вікон ближчих домів то тут, то там почувався плач жінок та дітей. Напруга і нервовий настрій сохвилинно зростали.

— Вже паром залишили на нашому боці, — передавалось із уст в уста. — Лейзер Шміль непомітно зняв кодолу на тому березі Росі. Рохміль кодолу перетягнув до себе... Вже згорнули й повезли невідомо куди. На Зароссі жодного єврея не залишилось. Тільки один там Мотл Бунціс. „Я, каже, крім бога нікого не боюся“...

— Відчайдушний!

— Так, сміливий він і відважний чоловік!

Селяни, що з'їхались на базар із ближчих сіл — Усайки, Шуповки, інших, дивувались, — що воно таке?.. Ходили з мішками в руках, заглядали в ряди крамниць, будок і, бачачи, що все закрите, замкнене, тільки здвигували плечима і повертались знов до своїх підвод.

— Кум Міхей! А що це воно за знак, що позачиняні всі крамниці та будки? Хіба сьогодні в євреїв уже свято?..

Це питав Пантелей, що його підвода стояла поруч з підводою Міхея.

— Чорт їх розбере! — вилаявся Міхей. — Щось на те не похоже: не по святковому вони одягнені, та й у свою церкву, — чи як її, — синагогу, щось не пішли. А головне, дивись, — іч, як метушаться сюди й туди, мовби лиси в капкані! Та он іде Гершко, що торгує матерією, — поспитаю в нього... Ей, Гершко! Що це за диво? Свято якесь чи що? Чого все зачинене?..

— Сьогодні не свято, а півсвята... Рабин забороняє нам відчиняти крамниці та торгувати. Можете повертатись додому. — Гершко говорив навмисне голосно, щоб і інші селяни його чули. — Приїжджайте вже завтра, і йдіть всі прямо до мене в крамницю. Вже я вам наділю таку матерію, що і в житті не бачили...

— Дивіться, — казав Берл Кривий, — скільки селян понаїхало з порожніми мішками! Невже це вони дізнались про погром... Будуть нашим добром набивати свої мішки...

Баба Рухця натягнула на себе біле покривало, що було давно нею наготоване на смерть, лягла на ліжко, прочитала сповідь і почала чекати...

На вулиці з єврейських дітей майже нікого. Тільки блукають три-чотири хлопчики — діти базарного сторожа та водоноски. У них на шиї великі мідні хрести...

Всі вулиці, не зважаючи на те, що надворі світило яскраве і тепле весняне сонце, похмурі; будівлі дивляться сумно й злякано. Очевидно і їм страшно...

Раптом ізза Паромної вулиці, задравши поли, вибігло кілька євреїв. Щось вигукували. Але вони ще далеко і їх недобре чути.

— О, вже йдуть! Уже почалось!.. — нервують одні.

— Нас перехитрили. Погромщики перебрались через греблю, — метушаться інші.

— Давайте захищатись. Все рівно загинемо. Хоча життя своє задарма не віддамо...

— А рабин що скаже?

— Дурень ти з рабином укупі... Ось поглянь, — у мене в руках шматок чугуна з ступки... Штука важка. Як ударю — памороки заб'ю...

— Щось у них дуже дивний вигляд, — у тих, що біжать до нас... Ану, давайте, поспішимо до них назустріч!..

— Знайшли! Знайшли!..

— Що знайшли? Кого? Як знайшли?.. Кодолу знайшли?! Паром пустили?! Ой-ой-ой, загинули!..

— Та ні, не кодолу! Убитого хлопчика!..

— Як?! Він таки убитий?!

— Живий, живий!.. Він здоровий!.. Он з нами йде Мотл Бунціс — все розповідь...

— Але ж хлопчик знайшовся?!

— Знайшовся! Знайшовся!..

І це „знайшовся“ відразу прокотилося по місту, досягло аж верховин Торговиці. Юрми народу кинулися до Мотл Бунціс.

А Мотл Бунціс сіяв. Козирьок в нього — набакир...

— Розповідайте, реб Мотл, скоріш розповідайте!..

— Дайте трішки відсапнутись чоловікові... Чудо, чудо боже!..

— ...Ось біжить за мною старик Охрим, він розповідь...

І дійсно, Охрим наблизившись, почав казати:

— Оце ранком почали ми збиратись на подвір'ї в Марусі. Мирошніченка вже було призначено ватажком. Людей збіглося порядочно. Всі озброєні ломачами, сокирами, бучками, ножами. Пелагія і Феодосія винесли із монастиря ікону, інші підхопили корогви... Чекали поки збереться ще більше народу та розпоряджень Мирошніченка... І от в цей час під'їхала до самих воріт підвода, на ній лежав зв'язаний кабан і верещав з усіх сил. Кабана везли на базар продавати. Раптом з підводи сплигує сестра Марусина — Дімка, з села Хухотви, а за нею — Вася, син Марусин! Мати, збожеволівши з радощів, ахнула: „Вася! Васильочок!“ Та й кинулась до сина, схопила й почала тискати в своїх обіймах: „Живий, значить!.. Живий, слава богу, євреї не зарізали!“

— „Які євреї? Кого зарізали?..— дивуючись питає Дімка.— Вчора, після обід, я тут проїжджала повз хату до себе в Хухотву. Вася підбіг і пристав: „Візьміть, тітонько, мене з собою до завтра“. Я йому кажу: „Іди поспитай у мами дозволу“. Він побіг. А через кілька хвилин повернувся. Мабуть, боячись, що я його не візьму, збрехав мені — сказав: „Дозволила“... Я його і взяла з собою. А що це за народ тут, у тебе зібрався? І чого це ікони та корогви? Хіба сьогодні церковний хід? Чому це в тебе на подвір'ї?!“

— „Ах, яке щастя, що ви вчасно приїхали. Ти бачиш, що тут робиться? Це зібрались громити євреїв за те, що вони ніби зарізали Васю, щоб взяти його кров для мами. Ти ж розумієш мій жах. І хто це, думаєш, вигадав? Мирошніченко, його Явдоха та Михайло.“

— „Михайло?! Ах, ти падло такел!..— накинута Діма на Михайла.— Ти ж сам був при тому і бачив, як Вася поліз до мене в повозку... Чому ж ти заподіяв стільки горя моїй бід-

ній Марусі? Навіщо народ бентежите,—приводите до такої помилки?»

— „Хто був? Де був? — заговорив Михайло, кліпаючи очима, як той спійманий злодій на гарячому.— Хто повірить такий дурний, як ти? Нічого я не бачив. Всі казали, що Васю євреї зарізали, ну й я теж. Що ж ти на мене нападаєш?!“

Але тут я і Сидоренко вилізли на призьбу і звідтіля вигукнули:

— „Бачите, браття, наша правда. Ніколи не слід вірити дурницям, що їх вигадують різні пройди. Вони заради своєї наживи готові на всякі капості“.

І народ, соромлячись своєї легковажності, потроху розійшовся по домівках, а корогви так і залишилися валятися на подвір'ї. Ніхто не схотів нести їх назад у монастир.

Я тоді кинувся до Мотл Бунціс. Ледь ми знайшли якусь „душогубку“, переправилися через річку й побігли в місто сповістити про все це... Фу, аж заморився! — закінчив Охрим, витираючи обома руками ватника піт, що рясними краплями котився по його обличчі.

— От що значить молитва з читанням „сліхот“!.. — зворушено сказав Веніамін Двосіс.

— Ей ти, Лейзер Шміль! Підійди сюди! — вигукнув пристав, набачивши його в дворі.— Ну, був погром? Правда ж не був? Так де ж мої ще двісті карбованців?.. Євреї завжди були шахраї—шахраями й залишаться. Але нічого, я свої гроші з процентами знайду... У вас же, але за інших обставин...

А через годину-дві місто прибрало свого звичайного вигляду.

Переклав П. Ходченко.

Федір Швіндін

СПОГАД

Ось вечір пада голубий
Над садом пісню гучною,
І місяць сходить молодий,
І світить ясно над Сулою.
Шепочуть мрійно явори,
А річка хвилями хлюпоче ...
Де є такі ще вечори ?
Де є такі весняні ночі ?
Мое село ! Тебе любив
Дитинства ранньою порою —
Де вечорами я сидів
Над повноводою Сулою ...
І там, на березі в гаю
У серці пісня зародилась.
І перша дівчина зустрілась
У тому самому гаю.
І може в ночі ті ясні
Під плескіт річки голубої
Навчивсь складати я пісні,
Складать, згораючи в любові.

Липова - Долина, 1938 р.

Олекса Веретенченко
ЧЕРВОНА КАВАЛЕРІЯ

По селу у перегоні
Галасливі діти мчать.
Їдуть воїни червоні,
Ловлять квіти від дівчат.

Манить очі сійво зброї,
В'ється прапор угорі,
Вславлених синів - героїв
Проводжають матері.

Коні кланяються людям,
Пил здійнявся від копит.
В ескадронного на грудях
Орден Леніна горить.

Їдуть воїни до броду,
В травах падає роса.
Як життя мого народу,
Скрізь безхмарні небеса.

Ллється пісня оборонна —
Скільки шабель і рушниць!
Кавалерія червона —
Наша слава, наша міць!

Харків, 1938 р.

ЧОГО Я НЕ ПТАШКА

Чого я не пташка,
Чого крил не маю,
Полетіла б краєм, краєм,
Туди до Дунаю.

Щоб почувти, як там лється
Вода по каменю,
Чи зелено цвіте м'ята
Візьму пучок в жменю.

Прилетіла б в край багатий,
У садок вишневий,
Посадила б траву - м'яту
В квітках не в камені.

Поливала б рано, рано,
Вранці до схід сонця.
Росли б квіти, росла б м'ята
До країв віконця.

Полетіла б краєм, краєм,
По той бік Дунаю,
Розказала б сестрам рідним,
Братам чорнобривим,
Як кохано в нас живеться,
Розмовляєм з морем.

На байдарці рано, рано
З піснями гуляла —
І чарує степ багатий,
В житах потопає.

Наче мак червоний в полі,
Хустки червоніють.
Під Сталінським сонцем
Всі цвітуть, радіють.

І чого я не пташка,
Чого крил не маю,
Полетіла б з соловейком
По той бік Дунаю.

Розказала б сестрам рідним,
Братам чорнобривим,
Як кохано в нас живеться,
Розпрощались з горем!

Записав Леонід Калитка
в с. Калинівці, Вінницьк. обл.

Михайло Паньків

БОЙКИ¹

У неділю бувало раніш люди ходили до церкви, а тепер не йдуть: розполягшись навкруги тої, чи тої хати, пихкають люльками, позіхають, думають і слухають. Залюбки вже сходяться вони на обійстю Тимка.

Багато думають бойки, проте ніколи не кажуть об чім?

Хай сонце шпарить, а їм то що до того.

Опухли від голоду лиця. Замотані в ганчір'я ноги.

Говорить Тимко.

Він був далеко, за океаном, тобто, за безкраєю водою, де люди інакші, де є і гори, але Карпат вже немає, де є міста великі, фабрики, багато залізних шляхів, і є крім цього великі сільські господарства, або як там кажуть — ферми. Є в цій країні сила - силенна безкінних возів, і звуть ці вози автами. Сядь собі на такого воза і віз побіжить швидко та легко. Проте не легко живеться там бідному народу.

— Чимало дідів наших та батьків, — каже Тимко, — поклато за океаном свої кістки, шукаючи щастя, хліба і волі. У багатьох країнах Америки загубили вони своє життя, а справжньої долі не знайшли, бо як і тут, там кров'ю залиті поля і шляхи. Отож, злидні заїли нас і сил не вистачає, щоб зборонувати камінястий ґрунт: ніхто нічим не допоможе. За податки, які йдуть на будівництво тюрем і на армію, з нас останню сорочку здирають. Хіба відчув будьхто з нас щось інше?

Слухають бойки. Блимають огні люльок, димлять крізь притиснуті губи, і завзято визирають спід опущених повік їхні очі.

А Тимко оповідає:

— Не легко живеться у тій Америці, що за далеким океаном. Багато там народу тиняється скрізь без праці, без хліба, і якщо знайдеться робота, то стоїть такий роботяга цілий день біля машини, що зветься конвеєр — і непомітну працю виконує. Так зранку і до ночі. За це платять чимало, проте щасливих

¹ Бойки — частина мешканців Карпат.

небагато, а безліч таких, що з голоду гинуть, як сніг від вогню. Народ б'ється в безмежних злиднях. Є там багаті дуки, що живуть собі у достатках, як забагнеться їм. Кілька сот дуже багатих держать в руках своїх велику країну, весь народ. Мова їх англійська...—особливо якось виговорює далі Тимко Афаналій:—але є ще інша Америка, де всі живуть, як люди. Я вам про неї вже оповідав. На схід від нас три дні йти туди. Там нема панів і багачів—там всі рівні, там земля і все, що на ній та в ній належить всьому народу. Там скрізь роботящий народ хазяйнує.

Слухають бойки і вперто мріють про цю іншу, рідну, близьку і нову Америку, де мають владу робочі і селяни. Тимко говорить, що всім треба боротися за краще життя, і воно обов'язково настане для всіх бідняків.

Ніхто не дивиться на Тимка, бо й без того всі добре його знають.

Поїхавши юнаком до Америки, Тимко Афаналій повернувся недавно, коли йому стукнуло 65 років. За кілька доларів він купив розвалену хату і шматочок твердого ґрунту. Хату сам підчинив власними руками і ґрунт старанно обробляв.

Вже три роки живе Тимко Афаналій у своїй хаті, проте ходять чутки, що він піде скоро жебрати. Коли родило, то їв кукурудзу; бувало, що навіть попивав овече молоко та пихкав димом від справжнього тютюну. А тепер пухне з голоду і палить мох; його шанують інші бойки за те, що був у світі, його люблять за світлі думки, що відкривають перед затурканим бойком величаві обрії.

Як приїхав зза морів Тимко, то взяв собі бабу, і має зараз від неї дитину.

Орусь Афаналій теж тут біля гурту, хоча йому заледве три роки, слухає батька, сміється час від часу. Він навчився вже ненавидіти жандармів. Його дідові 95 років. І дід тут. Він ще міцний. Дід заклав Орусеві між зуби свою люльку і каже:

— Тягни, Орусь! Тягни!

Мовчать бойки, і пихкають їхні люльки.

Думка набігає на думку. Є надокучлива одна: авжеж справді близько від Карпат є ця інша Америка. Рідна! Своя!

Заплакав бойко Орусь—не хоче палити.

Сердитись дід і погрожує люлькою.

У цю хвилину до хати підійшла Надія Міронко. Вона білява, голубоока, зовсім не така, як бойківські дружини.

— Ну, що ви робите? Воно ж захворіє!

Це були слова вчительки, що мала виховати вісімдесят дітей, алеж ніхто не звернув на їх уваги.

Бойки зустріли її мовчанням. Вони дивилися на вчительку і тільки пихкали люльками.

Вони не з роду такі. Бувало, що аж на Галич несеться весела пісня. Та давно вже не чути й сміху дитячого. Давно про нього забули бойки.

Тимко ж Афаналій гречно всміхнувся до вчительки, а дід — ще далі вчив Оруся палити.

— Хай звика...— Він підняв вверх хлопця і рушив геть, гукаючи:—Рости мерщій, рости злий, ще може разом з тобою гулятиму я! Тоді запалимо таку люльку, що зашкварить скрізь панська земля!

Давно вже перебувала тут Надія Міронко, проте жодна дитина ще не з'явилася до школи. Батьки не хочуть, бо школа для бойків чужа, а вчителі, які були до Надії Міронко дивилися на них, мов на скотину. Діти ненавидять бійку і не ходять, а іншим байдуже. Шкільному інспектору наплювати, війтові наплювати, і усім патріотичним діячам багато разів наплювати на бойків, бо їх тепер вже не порушать ні на яку патріотичну справу: ні піп, ні місцева адміністрація, ні „Рідна школа“, ні „Просвіта“, бо цим організаціям нічого взяти з голодних бойків, отже й давать на школу не варто нічого.

Та бойки вже розмріялись про оту другу Америку. Росте гнів у мовчазних головах. І до чого воно дійдеться?

Школа Надії Міронко була звичайна собі селянська хата, проте на стіні розвішані обов'язкові портрети — президента республіки, папи римського і святих.

Внутрішні стіни усунуто,—хай собі буде тут навіть школа.

„Отже хата вже дуже стара. Балки стін спорохнївіли і з них сиплеться мука“, оповідала в листі до мами вчителька Надія. Це не налякало дівчину.

„Вже давно білили ці мури“, думає Надія. „Вже двічі я їх змазувала, вапна не бере, але я свого доб'юся!“

Крізь брудні, засиджені від мух шибки кривих і надто малих вікон, погано протискувалося до середини мляве світло. Зимою, ні навіть літом ніколи раніш не одчинялися вікна, а провітрювали школу тоді трубою, або через двері. Інакше не виходило. Добре, що взимку не привикли тут палити, бо від диму повилазили б мабуть очі.

Надія Міронко думає, що їй все ж таки доведеться працювати вчителькою в селі Бескиди, відкіль здається рукою подати до вершини Галича, що має 1335 метрів понад рівень моря. Там горизонт ширший ніж на океані, й видно далеко, далеко.

Це перша посада Надії, тому хотілося працювати. Тут в горах, далеко від міста, школи існують звичайно, як доми примусового відпочинку покараних педагогів. Уряд не турбувався про цю школу, проте Надію підштовхувала саме ця запущеність.— Можна й варто працювати,— сказала вона собі.

Одначе з кожним днем ставало все важче, і Надія враз притихла.

Не лунає більше її бадьора пісня ні у школі, ні вдома.

Новий тут світ. Незвичні люди. Характери їхні уподібнились до величності гір і до спокою безхмарного неба. Якби так лише на картинках роздивлятися на могутні статури цих людей, то ніколи б не пощастило відгадати їх прикмет і звичок.

Сум напоїв настроїв Надії. Минулося давніше захоплення, і бачачи, як безслідно проходить кожне її старання — налагодити шкільні справи — вона навіює собі витримку, терпеливість, впертість.

Витративши власні кошти, Надія побілила стіни, поправила підлогу, вікна і двері, вимила милом лавки для школярів, опарканила городець довкола хати-школи.

Громада, тобто вийт, куркуль, ремонтує церкву, а про школу їй слухати не хоче.

Надія не піддається пригніченому настрою і майже певна, що їй пощастить й успіхи ще наспіють.

Вона оповіла в листах до мами, що мешкала у Львові, про те, як тут довелось їй ходити по хатах і знайомитись з дітьми. Вона зацікавлювала їх кольоровими картинками, піснями, віршами, оповіданнями й нарешті — цукерками. Вона билася за клаптики досягнень, щоб згодом приєднати до них нові й нові. Швидко вона розгорне велику діяльність, думає Надія. Бойки для неї рідні люди.

Отож, сьогодні Надія вирішила скористатися авторитетом старого Тимка Афаналія.

Бойки сиділи й далі мовчки. Але Тимко привітав її врешті, згадавши мабуть свої заокеанські звички:

— Добридень, панночці!

Голос Тимка, повний сили, і чорне волосся, що блищить на сонці, виділяють його від двох інших багатолітніх бойків, що сидять вкупі з ним й зовсім не нудьгують. Три люльки проходять інколи шлях від уст до колін, і знову стирчать довго між зубами.

— Добридень вам, громадяне Тимко, Андрію та Семене... — проказала Надія Міронко. Вона хитнула головою всім трьом.

Так ще мабуть ніхто не звертався від них, а звали по простому: бойко.

Може тому вони піднялися з лави.

Може тому вони відняли враз від губ свої люльки, проковтнувши брунатну слину.

— Чи дозволите посидіти з вами?

— Прощу, сідайте, я дуже радий... — відповів Тимко Афаналій, і здалося, немов повторювали теж саме його гості, бо

вони схилили двічі свої голови, а на обличчях їхніх був приємний вираз, скільки вважати за такий відверті очі та насторожені зморшки лоба.

— Я хотіла прохати вас, щоб ви побували в нашій школі, де вже все почищено й убрано...— казала далі Надія, описавши детально те, як і що зробила вона сама. Ще трохи зроблять діти, а трохи хай допоможуть мами і господарі...— Я гадаю, що буде гарно, коли наша школа виднітиметься здала, незгірше від міської, коли діти наші знатимуть не менше від міських. Діти бойків такі ж, як усі інші, а від вас залежить краще, нове життя.

Стрепенулись, слухали пильно, як говорила Надія. А після того, прижмурившись, спокійно підніс до зубів люльку Афанадій Тимко, і зміривши суворим поглядом дивну вчительку, потряс головою своїм побратимам, закликаючи їх рушити, і сам перший ступнув уперед. Сказав:

— Підемо.

— Ходімо...— мовила Надія. І вони пішли.

З того дня справи у Надії поправились.

Тимко розпочав дуже жваво агітувати за школу, за вчення дітей, і обіцяв, що діти ходитимуть. Швидко так і сталося.

І коли, раз якось, несподівано для вчительки, перед школою з'явився шкільний інспектор, здивувалися всі, хто його бачив. Це був неначе перегляд постави роботи, а насправді, у всіх майже подібних випадках, це була спроба причепитися чимось до педагога, щоб потім йому напаскудити. Люди ненавиділи саме слово „інспектор“.

Надія Міронко зустріла інспектора просто, і привітно оповідала йому про свої досягнення.

Інспектор, старий чоловік, в урядовому убранні, був суворий. Був невдоволений:— чому це вчителька, пані Міронко, не оповіщала шкільну раду про кожний свій крок, і як могла вона, без особливого дозволу, агітувати за школу серед бойків? Чи розуміє пані Міронко, що тим підкопала вона престиж влади? Це пахне революцією. Це службовий злочин,— твердив він.

Збентеження Надії було ще більше, коли потім інспектор запропонував їй відвідати його в місті, щоб одержати відповідні вказівки. Раптом вона здригнулася від підозри. В неї постала чітка думка: „надаремна була моя праця— мене звільнять“.

Інспектор від'їхав не попрощавшись. Отже це був дійсно незвичний перегляд.

Того ж дня, недалеко міста, було найдено до смерті побитого інспектора.

Якось в розмові з Тимком Афаналієм Надія торкнулася відвідин інспектора та його провокаційної поведінки.

Тимко порушив свою мовчазність, говорячи: — „про це вже давно обіцяли, і нарешті провчили; як кажуть, він вже помер“.

Ця звістка справила на Надію велике враження, бо вона пізнала тепер глибоко скриті прикмети характеру й звичаїв бойків. Коли правда, що казав Тимко, то в селі мусять бути нові ще гості — жандарми.

У всякому разі до інспектури, у місто, Надія не пішла, щоб не роз'ятрювати там будькому рани жалю або розпачу за передчасно загинулим. Її підозра, що хтось з села брав участь в загубстві суворого доглядача школи, справдилась, коли два жандарми появились в селі.

Як камінна скеля зустріло їх село мовчанням і грізною поставою.

Хотіли були жандарми повезти з собою кількох арештованих, але не знайшли жодної худобини, а віз, що його вони намітили собі взяти, був уже без коліс, поки вони розшукували коней. Потім була ніч. Була буря.

А вранці другого дня було знов сонце, але жандармів вже не було.

— Їхніх кісток ніхто ніколи не знайде, — казав Надії Міронко Тимко Афаналій.

— Але прийдуть завтра нові, — мовили бойки. Вони радили вчительці переїхати покищо до міста. Надія рішуче відмовилась, кажучи:

— Я залишусь тут, щоб там не сталося. Вкупі з вами мені не страшно.

А. С. Пушкін

* * *

... Знов я завітав
В безвісний край, де перебув колись
Два непомітних роки у вигнанні.
Вже десять літ минуло — і багато
Перемінилося для мене в світі,
І сам, життя закономі покірний,
Перемінився я — аж тут ізнов
Мене колишнє обіймає живо,
І видиться, ще вчора я блукав
По цих дібровах.

Ось сумна хатинка,
Де з нянею жили ми ... Бідна няня!
Уже нема старої, вже не чути
Її ходи важкої за стіною,
Ані дбайливого її дозору.

Ось пагорок лісистий, де не раз
Сидів я непорушно і дивився
На озеро, пригадуючи сумно
Далекі береги, далекі хвилі ...
Між жовтих нив і випасів зелених
Воно синіє, стелячись широко,
Через його незнані світу води
Пливе рибалка й тягне за собою
Убогу сіть. По берегах пологих
Розсипалися села — там за ними
Вітряк скривився і насилу крила
За вітром обертає.

На межі
Дідівщини моєї, в тому місці,
Де вгору підіймається дорога,
Поточена дощами, три сосни
Стоять — одна оподалік, дві іяші
До себе близько, — тут, коли повз них
При місяці я верхи проїжджав,
Знайомим шумом шелест їх верхів
Мене вітав. Тепер по тій дорозі

Поїхав я, і знов перед собою
Побачив їх. Вони такі ж як перше,
Знайомий уху шелест не змінився,
Та біля постарілого коріння
(Де так було колись і голо й пусто)
Тепер буває поросьть молода,
Сім'я зелена; товпляться кущі
Під тінню їх, мов діти. А оподаль
Стоїть один повурий їх товариш,
Мов холостяк старий, і, як віддавна,
• Навколо нього пусто.

Здрастуй, плем'я

Незнане, молоде! Уже не я
Побачу твій розкішний пізній вік,
Коли переростеш моїх знайомих
І їх старечу голову заступиш
Від подорожнього. Та хай мій внук
Почує ваш привітний шум, коли
Вертаючись із дружньої вечірки,
Веселих і приємних повен мрій,
Він пробіде коло вас один вночі
І спом'яне про мене.

Переклав В. Свідзінський

А. С. Пушкін

МІЦКЕВИЧ

... Він поміж нами жив
Між племені йому чужого; злості
В душі своїй не мав до нас, і ми
Його любили. Лагідний і мирний
Він слухав наші бесіди. І з ним
Ми поділялись чистими піснями
І мріями (а він натхненний звище
Із висоти за світом стежив). Часто
Він говорив про времена грядущі,
Коли народи чвари одметуть
І об'єднаються в одну сім'ю велику.
Ми пильно слухали поета. Він
Пішов на Захід — і з благословенням
Його ми вираджали ... А тепер
Наш мирний гість нам ворогом зробився ...
В своїх піснях — слуга буйної черні
Співає зненависть ... І віддаля
Знайомий голос злісного поета
До нас доходить!.. Боже, поверни
Твій мир в його роз'ятрену душу ...

Переклав Ст. Крижанівський

Юрій Гай

ГЕРЦЕН І ПУШКІН

Визначення численних і складних зв'язків, що з'єднують Пушкіна і Герцена, становить цікаву й важливу проблему. Великий народний російський поет Пушкін і Герцен,— письменник, публіцист і мемуарист європейського масштабу,— мають дуже багато спільного і в особистій долі, і в ідейно-художньому змісті творчості і у впливові на суспільство та на дальший розвиток літератури.

У Герцена ми зустрічаємо низку різноманітних і цінних висловлювань про соціально-економічні та політичні чинники, що зумовили складні шляхи розвитку життя і творчості Пушкіна, блискучі характеристики й оцінки, безліч цитат з різних творів Пушкіна, не кажучи вже про те, що низка образів великого поета перебуває в безпосередньому зв'язку з художньо-публіцистичними творами Герцена.

„Герцен належав до покоління дворянських, поміщицьких революціонерів першої половини минулого віку. Дворяни дали Росії Біронів і Аракчеєвих, незліченну кількість „п'яних офіцерів, забіяк, картирів, героїв ярмарків, псарів, задирак, сікунів, серальників“, та прекраснодушних Манилових. І між ними — писав Герцен — розвинулися люди 14 грудня, фаланга героїв, вигодованих, як Ромул і Рем, молоком дикого звіря... Це — якісь велетні, ковані з чистої сталі з голови до ніг, воїни-сподвижники, що вийшли свідомо на явну загибель, щоб розбудити до нового життя молоде покоління і очистити дітей, народжених в оточенні катівства і рабської догідливості“.

До числа таких дітей належав Герцен. Повстання декабристів розбудило і „очистило“ його¹.

З поколінням „батьків“ — з декабристами — органічними, найміцнішими зв'язками з'єднаний був і Пушкін.

Його вільнолюбні вірші, оди, „ноелі“, сатири, епіграми — творчість великого поета в цілому була для Герцена одним із тих „киплячих джерел“, що збудили й стривожили „дитячий сон“ його душі, з яких він ще з юнацтва почерпав жар революційного ентузіазму, чистоту і глибину. Та разом з тим, сприяючи через безцензурну вільну російську пресу розповсюдженню ідей та образів Пушкіна по всьому європейському суходолу та за його межами, Герцен зумів приєднати велику спадщину Пушкіна до вищого етапу визволь-

¹ Ленін, „Пам'яті Герцена“, т. XV, стор. 420, вид. 3-є Партвидаву ЦК КП(б)У, Київ—1936.

ної боротьби. Піднімаючи прапор демократії, Герцен розгорнув перед здивованим Заходом невідомі до того сторінки боротьби й скорботи,— революційні скарги „потаємної“ російської літератури.

І. ГЕРЦЕН ПРО ПУШКІНА ТА ЙОГО ЕПОХУ

З різноманітних висловлювань Герцена привертають увагу насамперед сторінки, що містять характеристику епохи, висловлювання про декабристів, Пушкіна і про те, як вони формували світогляд самого Герцена.

Змальовані свідком і учасником подій, сповнені пристрастю переконання, чарівністю мужнього і чесного таланту, ці сторінки й досі не втратили свого значення.

„Я ще пам'ятаю блискучий ряд молодих героїв, що безстрашно і самовпевнено йшли вперед... В їх числі йшли поети і воїни, таланти всіх родів, люди уквітчані лаврами й різноманітними вінками... Я пам'ятаю появлення перших пісень „Онегіна“ і перших сцен „Горя от ума“... Я пам'ятаю, як перериваючи сміх Грибоедова, лунав як дзвін на першому тижні посту серйозний вірш Рилєєва і кликав на бій і на загибель, як кличуть на бенкет...

І вся ця передова фаланга, що неслася вперед, одного грудневого дня поринула в прірву і з глухим гуркотом щезла...

В стране мятежей и сневов
На берегах широкой Лены...

Чотирнадцятирічним хлопчиком я плакав за ними і прирікав себе на те, щоб помститися за їх загибель.

Коли трохи вщух терор і галас миколаївського вінчання на царство, почали з'являтися якісь розгублені люди, нещасні, не потрібні, що не знали, куди йти, тобто не знаючи ні цілі, ні дороги, але відчуваючи, що так жити не можна, що вийти потрібно; люди відірвані від чогось і покинені в небезпечному місці, як „Діти в лісі“¹.

Висловлювання про Пушкіна і декабристів ми зустрічаємо у багатьох творах, починаючи з ранніх і кінчаючи 60 рр. Особливо цікаві з цього погляду є автобіографічні „Записки одного молодого человека“ 1840 р.

Герцен з симпатією згадує про вчителя російської граматики Протопопова (Пациферського), що прищепив любов до нової російської літератури, основоположником якої був А. С. Пушкін.

„Пациферський додав, для заохочування, що десять рядків „Кавказского пленника“ краще за всі зразкові твори Муравйова, Капніста і компанії“².

„Раніше я читав з однаковим задоволенням усе, що траплялося: трагедії Сумарокова, найгірші переклади восьмидесятих років різних комедій і романів; тепер я став вибирати, цінувати. Великий Пушкін став царем-володарем літературного руху; кожний рядок його літав з рук до рук, друковані примірники „не задовольняли“, списки ходили по руках. Який захват, яке захоплення, коли я почав читати першу главу „Онегіна“, що тільки по вийшла! Я її місяців зо два носив у кишені, вивчив на пам'ять. Потім, років через півтора я почув, що Пушкін у Москві. Боже мій, як пристрасно я

¹ А. І. Герцен, Повне зібрання творів і листів за ред. М. К. Лемке, т. XVII, стор. 97.

² Герцен, Твори, т. II, стор. 390.

жадав побачити поета! Здавалося, що я зросту, порозумнішаю, подивившись на нього. І я, нарешті, побачив, і всі показували, з захопленням кажучи — „ось він, ось він...“¹.

Не зайвим буде пригадати, що Герцену було тоді шось із 13 років. Згадки про Пушкіна, Жуковського, Грибоедова, Шіллера та ін. свідчать про широкий круг читання хлопчика. Захоплений реалізмом Пушкіна, Герцен критично ставиться до класицизму. Татяні надає він перевагу перед Пленірою, Усладою, Темірою та ін. образами класицизму², віддаючи данину романтизму („Пувшешая песня“ Шіллера, як епіграф до одного з розділів „Записок одного молодого человека“), все ж рішуче говорить про „нахил до Пушкіна та юної літератури“³. Трохи згодом Герцен говорить про... „пристрасть перечитувати поеми великих maestri: Гете, Шекспіра, Пушкіна, Вальтер - Скотта“⁴.

Пізніше, у творі „Былое и думы“, згадуючи вчителя Протопопова, Герцен говорить: „Він... почав носити мені дрібно списані і дуже потерті зошити віршів Пушкіна: „Ода на свободу“, „Кинжал“, „Думы“ Рилеева; я їх переписував тайком... (а тепер друкую явно!). Цілком зрозуміло, що й читання мого змінилось. Насамперед — політика, а головне — історія революції, я знав її лише з оповідань m-me Прево“⁵. (Кажучи про „явне“ друкування, Герцен має тут на увазі видання „Дум“ Рилеева в Лондоні за ред. Огарьова та збірку „Російська потаємна література XIX стор.“, де були вміщені „вільні“ вірші Пушкіна). Герцен підкреслює величезну популярність Пушкіна, революційну, виховну роль його творчості, особливо в умовах 20-х — 30-х рр. „Література в народа, що не має політичної свободи, є єдина трибуна, з височини якої він може примусити почути крик свого обурення і своєї совісті.“

Вплив літератури на суспільство, що склалося таким чином, розростається до розмірів, які література інших країн Європи давно втратила.

Революційні вірші Рилеева і Пушкіна можна було знайти в руках молоді в найдаальших областях імперії⁶.

Поруч із визначенням функції творчості Пушкіна, Герцен ставить питання і про соціальні джерела його творчості і доходить до висновку про найтісніший зв'язок Пушкіна з декабристами. І Пушкін і частина декабристів належали генетично, на думку Герцена, значною мірою до шару середнього дворянства.

„Не зважаючи на загальну моральну зіпсованість і цього шару, слід відзначити, що саме в ньому криються зародки і розумовий центр майбутньої революції. В цьому шарі, що так безглуздо поставлений між цивілізацією і правом плантатора, між ярмом необмеженої влади уряду і панськими правами над селянами, в цьому шарі, де можна зустріти найвищу наукову культуру Європи, при відсутності свободи слова, без іншої справи, крім державної служби, — в цьому шарі хвилюються пристрасті й сили, що, не

¹ Герцен, Твори, т. II, стор. 390—391.

² Там же, стор. 395.

³ Там же, стор. 397.

⁴ Там же, стор. 401.

⁵ Герцен, Твори, т. XII, стор. 57.

⁶ Герцен, Твори, т. VI, стор. 350.

маючи виходу, шумують, зростають і часто виявляються в вигляді тої чи іншої блискучої, надзвичайно ексцентричної особи. Саме з цього шару виходить увесь літературний рух Росії, з нього вийшов Пушкін, цей найбільш повний представник широчини й багатства російської натури; в ньому ж зародилося й зросло 14-е грудня 1825 р.,— це відпущення гріхів цілої касті, її розрахунок за ціле сторіччя"¹.

Поруч із правдивими твердженнями тут є й такі, що потребують рішучого виправлення. Так, твердження Герцена, що саме в шарі середнього дворянства „криються зародки і розумовий центр майбутньої революції“— невірне. Як це вказав В. І. Ленін, провідні сили майбутніх революцій це спочатку буржуазно-демократичні шари, а пізніше — пролетаріат, „... єдиний до кінця революційний клас ...“².

Подруге, не можна погодитися з тим, що лише з шару середнього дворянства „виходить увесь літературний рух Росії“. Згадаймо хоч би Ломоносова, Белінського, Кольцова, шестидесятників та багатьох інших.

Нарешті, в інших творах (як це видно з дальшого викладу), Герцен, кажучи про Пушкіна, як про „найбільш повного представника широчини й багатства російської натури“,— має на увазі кровний зв'язок Пушкіна з життям народу, а не лише з „середнім дворянством“.

Про органічний зв'язок Пушкіна з декабристами Герцен говорить і в листі „В редакцію „Польского демократа“ 20 травня 1853 р.

„Величезна змова охопила всю освічену Росію. Члени її засідали в царській раді і мешкали у військових таборах. Серед них були славетні генерали, блискучі офіцери, літератори, аристократи, вчені. Палади Петербурга, салони Москви, головні штаби, канцелярії, навіть школи були повні тих, кого посвячено було в таємницю змови, або принаймні тих, хто їй співчував.

Отже цілком природно, що в цей період мрій і піднесення з'явився великий російський поет Пушкін.

... Абсолютизм-переміг, як скрізь і завжди перемагав і буде перемагати революційні меншості в аристократичних меншостях“³.

Останні рядки говорять про те, що Герцен ясно уявляв собі дворянський характер революційності декабристів, її обмеженість, відірваність від широких мас і неминучу через це приреченість.

Разом із цим Герцен відмежовує Пушкіна і декабристів від дворцових кіл, від військово-феодальної бюрократії, від ліберального базікання Олександра І.

„Вони⁴ здогадалися, що Олександр не піде далі двох-трьох ліберальних фраз, що в Зимньому палаці нема місця ні маркізу Позі, ні Струензе; вони зрозуміли, що врятування народу не може вийти з тієї ж кімнати, з якої вийшли військові поселення. Вони нічого не чекали від уряду і хотіли справитися своїми силами...

Освіта, розум, жадання волі,— все це тепер було в іншому колі, в іншому оточенні, не дворцовому; в ньому була юність, відвага, широчина, поезія Пушкін, шрами 1812 р., зелені лаври і білі хрести.

¹ Герцен, Твори, т. V, стор. 356.

² В. І. Ленін, т. XV, стор. 424.

³ Герцен, Твори, т. VII, стор. 231.

⁴ Декабристи.

... Оповідання про декабристів все більш і більш стає урочистим прологом, від якого всі ми починаємо наше життя, нашу героїчну генеалогію"¹.

У Герцена ми знаходимо зближення не тільки Пушкіна з декабристами, а й відшукання співзвучних політичних настроїв між ними й Радіщевим.

„І що б він² не писав, так і чуєш знайому струну, що її ми звикли відчувати і в перших віршах Пушкіна, і в „Думах“ Рилєєва, і в нашому власному серці“³.

Разом з тим Герцен в іншому місці не погоджується з поглядом Пушкіна на Радіщева.

„В VII томі творів А. Пушкіна вміщено його статтю про А. Радіщева, статтю, що не робить особливої честі поетові. Він або перемудрував її з цензурного погляду, або й насправді так думав,— і тоді краще б її не друкувати!“⁴.

Поруч із характеристикою епохи декабристів Герцен подає низку загальних оцінок творчості Пушкіна, з яких видно глибоке розуміння Герценом творчості поета та правильне визначення його місця й ролі в розвитку російської літератури.

II. ЗАГАЛЬНІ ОЦІНКИ ТВОРЧОСТІ ПУШКІНА

Оцінки Герцена поруч з висловлюваннями Белінського дають багатий матеріал, щоб зрозуміти, як великі демократи високо оцінювали творчість Пушкіна.

Більшість із цих матеріалів стосується до емігрантського періоду творчості Герцена. Крім свого загального значення, багато з них цінні ще й як бажання Герцена ввести твори великого поета в круг читання демократичних шарів західно-європейського суспільства, зробити їх зброєю революційної пропаганди.

Заперечуючи поверхові спостереження французького мандрівника по Росії Кюстїна та захищаючи поезію Пушкіна від філістерських оцінок, Герцен пише:

„Кюстїн не тільки ігнорує образ життя російського народу (він від цього життя завжди віддалявся), але він нічого не взяв також про літературний і вчений світ, більш до нього близький; розвиток думки в Росії він знав майже так мало, як і його придворні друзі, які навіть не підозрювали, що існують російські книжки та що їх хтось читає; навіть про Пушкіна він почув випадково та й то лише з приводу його дуелі.

„Поет без ініціативи“ каже про нього бравий маркіз і, забувши, що говорить не про французів, додає: „Росіяни взагалі не здатні ясно розуміти щось глибоке і філософське“. Хіба можна після цього дивуватися, що Кюстїн закінчує свою книжку точнісінько так, як і почав її: словами про те, що в Росії царський двір становить собою все“⁵.

¹ Герцен, Твори, XV, стор. 176.

² Радіщев А. Н.

³ Герцен, Твори, IX, стор. 271.

⁴ Там же, стор. 275.

⁵ Герцен, Твори, т. V, стор. 340.

Всупереч судженням про російський народ та общину іншого мандрівника, Герцен, розвиваючи свої думки, говорить :

„Мені здається, що в російському житті є щось величніше, ніж община, і щось сильніше, ніж влада; його важко вимовити словами та ще важче вказати на нього пальцем. Я кажу про ту внутрішню силу (яка навіть не цілком себе усвідомила), що так дивовижно підтримувала російський народ під ярмом монгольських орд і німецької бюрократії, під східним батоном татарина і західними різками капрала, — я кажу про ту внутрішню силу, через яку, — не зважаючи на зневажливу дисципліну рабства — російський селянин зберіг відверте вродливе обличчя і живий розум, та яка на імператорський наказ запровадити цивілізацію відповіла через сторіччя велетенським явищем Пушкіна; я кажу, нарешті, про ту силу і впевненість у собі, що хвилюють наші груди“¹.

Трохи згодом Герцен у творі „С того берега“ розвиває ці ж думки, піднімаючи високо прапор честі російського народу та його геніального поета Пушкіна².

Відзначаючи певні зв'язки Пушкіна з середнім дворянством, Герцен в той же час (і це — головне і незвичайне для тогочасної критики) вважає поетичний геній Пушкіна за вираз могутності великого народу, пов'язує „велетенське явище Пушкіна“ з збудженням кращих сил нації.

В світі цих настанов Герцена з очевидністю розкривається вбогість і шкідливість трактувань бездарних критиків, які намагалися перекрутити творчість великого народного поета, як „квітку аристокрації“, так само як і плоскі силкування вульгарних соціологів знизити могутній розмах Пушкінського генія до обмежених ідей „капіталізованого дворянства“.

Широку загальну характеристику творчості Пушкіна знаходимо ми в надзвичайно цікавій статті Герцена „О развитии революционных идей в России“.

Зближуючи на певному етапі творчість Пушкіна і Байрона, Герцен разом із цим рішуче заперечує намагання подати Пушкіна, як наслідувача Байрона, і ці заперечення не втратили своєї цінності і справедливості по відношенню до деяких поверхових критиків, сучасників Пушкіна, так само як і до епігонів буржуазно-дворянського літературознавства — формалістів.

„Англійський поет дійсно мав сильний вплив на російського. Та від одного природного впливу ще далеко до наслідування.“

Після перших поем Пушкіна, в яких сильно відчувався вплив Байрона, він з кожним новим твором стає все більш оригінальним. У кінці своєї діяльності Пушкін і Байрон зовсім віддаляються один від одного.

... Пушкін знав усі страждання цивілізованої людини, — та в нього була віра в майбутнє, яку людина Заходу вже втратила“³.

В іншому місці, характеризуючи опозиційні настрої передової літератури за доби Миколи I, Герцен говорить про закономірність зв'язків Пушкіна і Лермонтова з Байроном :

„Отрута роздуму йшла все глибше, скептицизм та іронія були літературними ознаками внутрішнього шаленого вогню“⁴.

¹ Герцен, Твори, V, стор. 342.

² Там же, стор. 390 — 391.

³ Там же, стор. 354.

⁴ Герцен, Твори, т. XVI, стор. 179.

Подібні думки є і в творі „Из писем путешественника в средину Англии“.

Ці висловлювання, крім їх загальної цінності, проливають світло і на вплив Пушкіна на самого Герцена. Відчуваючи могутні і різноманітні впливи Пушкінського генія (особливо в ранньому періоді та найбільше в плані художніх творів) Герцен у той же час визначився, як оригінальний художник, як блискучий публіцист і мемуарист уже з новим — революційно-демократичним змістом творчості.

Подібно до того, як Пушкін був першим великим російським письменником, що ствердив значення російської літератури в плані світової художньої літератури, Герцен був першим велетенським російським публіцистом, що завоював почесне місце на висотах світової публіцистичної і мемуарної літератури.

„Герцен створив вільну російську пресу за кордоном — в цьому його велика заслуга. „Полярная Звезда“ піднесла традицію декабристів. „Колокол“ (1857 — 1867) став горою за визволення селян. Рабське мовчання було порушено“¹.

„Попередницею робітничої (пролетарської-демократичної або соціал-демократичної) преси була тоді загальнодемократична безцензурна преса з „Колоколом“ Герцена на чолі її“².

З'ясувавши після порівняння з Байроном оригінальність ідейно-художнього розвитку Пушкіна, Герцен подає блискучу характеристику його могутнього таланту, говорить про те, що твори Пушкіна стали настільною книгою кожної культурної людини, підкреслює глибокий ідейний зміст його творів, справжню народність, реалізм, вільнолюбивий і життєрадісний характер його творчості.

„З'явився великий російський поет Пушкін, — і як тільки він з'явився, він став dokonче потрібним, так — ніби російська література не могла без нього обійтись. Читали інших поетів, захоплювались ними, проте Пушкін — у руках кожного цивілізованого росіянина і він перечитував його все життя. Як усі великі поети — він завжди на рівні свого читача. Він зростає, стає похмурий, грізний, трагічний; його вірш шумить, як море, як ліс у бурю, та разом із тим він світлий, блискучий, прагне насолоди, хвилювань душі.

Скрізь російський поет реальний, в ньому нема нічого хоробливого, нема нічого від тієї перебільшеної психологічної патології, з того абстрактного християнського спіритуалізму, що так часто зустрічається в німецьких поетів.

Його муза — не бліда істота з розладженими нервами, загорнена в саван, — це жінка гаряча, оточена саявом здоров'я, надто багата на життєві почуття, щоб шукати штучних, досить нещаслива, щоб вишукувати штучні нещастя“³.

Ряд цих суджень Герцена збігається з нашими сучасними оцінками, не зважаючи на те, що більш як 80 років відділяють ці рядки від нашого часу; це — свідчення думок достиглих і глибоких.

Особливо цінні судження про народність Пушкіна (у багатьох моментах подібні до оцінок Белінського)⁴.

¹ Ленін, „Пам'яті Герцена“, т. XV, стор. 422.

² Ленін, „З минулої робітничої преси в Росії“, т. XVII, стор. 309.

³ Герцен, Твори, т. VI, стор. 354.

⁴ Див. також „М. Горький, „О Пушкине“, вид. Акад. Наук СРСР, М.-Л., 1937.

Творчість Пушкіна нерозривно переплетена з його особистою долею. з трагічною історією його взаємин із знаттю, бюрократією і царським двором, що згубили поета.

У творі „О развитии революционных идей в России“ Герцен розкриває перед демократичною суспільною думкою Заходу огидне цюкування поета самодержавством.

„... Він загинув у повному розквіті сил, не скінчивши своїх пісень, не договоривши того, що мав сказати.

За винятком двору та його близьких увесь Петербург плакав, тільки тоді стало видно, яку популярність придбав Пушкін.

Під час його агонії до його будинку тіснився густий натовп, щоб довідуватись про стан здоров'я. Через те, що це відбувалося в двох кроках від Зимнього палацу, імператор міг з своїх вікон бачити натовп; він приревнував його й конфіскував у публіки похорон поета.

Жахлива, чорна доля випадає в нас кожному, хто наслідиться піднести голову вище за рівень, накреслений імператорським скіпетром; поета, громадянина, мислителя неблаганний рок штовхає до могили.

Історія нашої літератури — або мартіролог, або реєстр каторги. Навіть ті, яких помилював уряд, гинуть, ледве розквітнувши, — поспішаючи покинути життя.

Рилєєва повісив Микола І.

Пушкіна вбито на дуелі, тридцяти восьми років.

Грибоедова зарізали в Тегерані.

Лермонтова вбито на дуелі, тридцяти років, на Кавказі¹.

Веневітінова вбило суспільство, двадцяти двох років.

Кольцова вбила власна сім'я, тридцяти трьох років.

Белінського вбили, тридцяти п'яти років, голод і злидні².

Полежаєв умер у воєнному госпиталі після служби солдатом на Кавказі протягом восьми років.

Боратинський вмер після дванадцятирічного заслання.

Бестужев умер на Кавказі ще зовсім молодим, після каторжних робіт у Сибіру³.

Ця характеристика жахливої епохи доповнюється іншими висловлюваннями, що визначають роль Пушкіна.

„Лише дзвінка й широка пісня Пушкіна лунала в долинах рабства і знущань; ця пісня продовжувала минулу епоху, сповнювала мужніми звуками сучасне і посиляла свій голос далекому майбутньому. Поезія Пушкіна була втіхою і запорукою майбутнього“⁴.

Герцен підкреслює також значення Лермонтова і Кольцова, творчість яких зростала ще в гірших обставинах.

Пушкін прожив свої молоді роки в умовах наростання революційного руху, розгром 14 грудня 1825 року застав його на 26-у році життя; Лермонтов з дитячих років відчував отруйний подих реакції.

Герцен говорить про глибоку печаль життєлюбного Пушкіна, про скутий

¹ Насправді — двадцяти семи років. Ю. Гай.

² Тридцяти семи років. Ю. Гай.

³ Герцен, Твори, т. VI, стор. 357 — 359.

⁴ Там же, стор. 365.

його талант, про грікі розчарування, про нерівну боротьбу одиниць із самодержавством.

Чудесною рисою таланту Пушкіна була його життєлюбність, його віра в перемогу добра над лихом, світла над темрявою, життя над смертю, розуму і свободи над забобонами, рабством і злиднями,— як вияв могутньої сили, збудженої глибоким гуманізмом, як прояв віри в людину, в її творчі здібності і волю. Тричі всупереч усьому, у найтяжчих, наймерзевніших умовах Миколаївської реакції бренть голос поета, голос гніву, скорботи і протесту, голос любові і високої людяності,— як гордовите і могутнє заперечення безодні жаху і безправ'я.

Після приборкання Польщі років із п'ять осідали в Росії миколаївські порадки у похмурій тиші. Суспільство все глибше падало, література мовчала, чи робила віддалені натяки; тільки в стінах університету івколи чути було живе слово і билося гаряче серце... та час од часу могутня пісня Пушкіна всупереч усьому, що робилося, ніби пророкувала, що такі широкі і здорові груди багато знесуть¹.

Справедливість проте вимагає визнати, що голос Пушкіна не був зовсім самотнім. Чутні були голоси і Лермонтова, і Чаадаєва і Белінського і самого Герцена, піднімалися сили із глибини фольклору.

Поруч із загальними високими оцінками Пушкіна ми зустрічаємо в Герцена кілька критичних зауважень.

III. КРИТИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ ГЕРЦЕНА

У „Щоденнику“ за 1844 р. 9 лютого Герцен пише: „Продовжую читати Форстера“². Епоха його повороту від релігійних мрій до тверезого стану надзвичайно цікава. Чим більше він відходить від мрій, тим яскравіше починає він розуміти соціальне становище людини, тим глибше розуміє життя і природу. Для нього важкуватий спочатку скептицизм, що веде до аналізу, та істина йому найдорожча понад усе і він зразу ж примирюється з втратою, зразу ж бачить користь і добро істини, хоч вона й не така кольориста, як неправда. Звичайно, по слову Пушкіна,—

Стократ блажен, кто предан вере,
Кто, хладный ум уговорив,
Поконит в сердечной неге,
Как пьяный путник на ночлеге.

Та насправді благородна душа не може користатися з добра, побудованого на сп'янінні, купленого ціною свободи“³.

В цих рядках уже видно автора славнозвісних „Листів про вивчення природи“, мислителя - матеріаліста, що його високо цінував В. І. Ленін.

„В кріпацькій Росії 40-х років XIX віку він зумів піднятися на таку височину, що став в рівень з найбільшими мислителями свого часу. Він засвоїв діалектику Гегеля. Він зрозумів, що вона являє собою „алгебру

¹ Герцен, Твори, т. XVI, стор. 181.

² О. В. Форстер — проф. Московського університету.

³ Герцен, Твори, т. III, стор. 307.

революції". Він пішов далі від Гегеля, до матеріалізму, слідом за Фейербахом. Перший із „Листів про вивчення природи“,— „Емпірія і ідеалізм“,— написаний у 1844 році, показує нам мислителя, який, навіть тепер, на голову вищий від безлічі сучасних природодослідників-емпіриків і тьми-тьмушої нинішніх філософів, ідеалістів і напівідеалістів. Герцен шільно підійшов до діалектичного матеріалізму і спинився перед — історичним матеріалізмом¹.

Не можна не погодитись із справедливістю наведеного вище критичного зауваження Герцена. Трохи в іншому плані взяв Герцен цю ж цитату в творі „Примхи і роздум“.

„... Тепер важче шуткуючи і безкарно плавати по поверхні науки, грати її істинами: її основи глибокі, а глиб тягне в себе; треба пірнати з головою або виходити „подобру - поздорову“ на берег і дати спокій і собі і науці; воно, може бути, і краще,— для кого це можливо. Блажений той, як говорить Пушкін,

Кто хладный ум угомоня,
Поконится в сердечной неге,
Как пьяный путник на ночлеге“².

Не важко побачити, що цитата під пером Герцена набула тонкого іронічного відтінку (ознаки якого, безперечно, відчуваються і в самому вірші).

В іншому місці, порівнюючи гостроту і різкість протесту проти страхіть самодержавства в Чаадаєва, Пушкіна, Лермонтова, Герцен пише:

„Суворий і холодний, він³ пред'являє Росії рахунок за всі страждання, які вона робить людям, що мислить, і, розібравши їх, з жахом відвертається і прокинає Росію в її минулому, з презирством ставиться до сучасного та пророкує самі нещастя в майбутньому. Таких думок не чути було в блискучу епоху лібералізму Олександра, дещо екзотичного; вони не відчувались навіть у поезії Пушкіна“.

Та творчість Пушкіна мала (що настирливо підкреслює й сам Герцен) свої яскраві особливості — широчінь, багатогранність, життєлюбність, сміливість новаторства і т. п., що високо підносять Пушкіна над усіма його сучасниками. Крім того, Пушкін був набагато лівіше Чаадаєва та мав віру в могутність народу, в майбутнє, отже й тут, як і скрізь,— він був далеко попереду Чаадаєва.

Надзвичайно цікавим є погляд Герцена на „заспокоєння“ Пушкіна, яке ніби мало місце вже за доби створення „Бориса Годунова“.

У творі „Про розвиток революційних ідей в Росії“ Герцен говорить про Пушкіна, що він „... все більше і більше заспокоюється, заглиблюється у вивчення російської історії, збирає матеріали для монографії про Пугачова, створює історичну драму „Борис Годунов“, в його душі відгукувалися переможні й урочисті крики, що вразили його ще в дитинстві, в 1813 і 1814 роках; один час він навіть був захоплений тим петербурзьким патріотизмом, що хвалиться кількістю багнетів та спирається на гармати“⁴.

Тут є і правдиві і необґрунтовані твердження. Марксистсько-ленінським літературознавством доведено, що в Пушкіна ні на якому етапі не

¹ В. Ленін, „Пам'яті Герцена“, т. XV., стор. 420.

² Герцен, Твори, т. V, стор. 15.

³ Чаадаєв.

⁴ Герцен, Твори, т. VI, стор. 355.

було заспокоєння, не було примирення ні з гнобительством феодально - кріпосницького суспільства, ні з тиском „палочної державності“ Миколи I, ні з „меркантильним духом“ хижачкої буржуазії, ні з огидною й ганебною опікою „православної церкви“, ні з шпигунством таємного й явного розшуку, ні з повсякденним знущанням з елементарних прав людини й громадянина. Факти говорять не про те, що Пушкін „все більше і більше заспокоюється“, а, навпаки, про те, що знущання стає все більш нестерпним, а цькування все витонченішим і цинічнішим, що загалом і привело поета до трагічного кінця. „Збирання матеріалів для монографії про Пугачова“ повинно бути оцінено, як факт незвичайний і сміливий і може бути свідомством постійного, довгочасного інтересу до трагічних сторінок російської історії, напружених періодів класової боротьби, що — протилежне до „заспокоєння“.

Визначення в одному ряді Пугачова й „Бориса Годунова“ говорить про послаблення в даному питанні в Герцена конкретно - історичного підходу до творчості Пушкіна в динаміці його розвитку та дає право висловити здогад, що Герцен схильний вбачати „заспокоєння“ Пушкіна ще до повстання декабристів, що невірно і в цілому і в його частині.

„Проймання інстинктивною вірою в майбутнє Росії“, про яке говорить Герцен, ще не є заспокоєння. По - перше, ця віра базувалася на вивченні життя народу та його невичерпних творчих здібностях; по - друге, ця віра властива була й самому Герцену.

Упевненість обох письменників випливала з гуманізму, обґрунтовувалася міркуваннями про майбутнє народу, про перемогу свободи, праці, розуму, а не вірою в міць і справедливість феодально - кріпосницького чи „меркантильно - буржуазного“ порядку, хоча, звичайно, погляди Пушкіна і Герцена були далеко не тотожні.

Правдивою є вказівка про наявність у Пушкіна патріотизму, — проте знов слід говорити про особливу якість цього патріотизму, що нічого спільного не мав з офіційним його розумінням в душі Миколи I. (Та й у самого Герцена сказано далі: „Пушкін не був ані царедворцем, ані прибічником уряду“).

Оцінка Герцена є результатом цілої низки передумов, з яких важливішими, мабуть, є такі. По - перше, подаючи в цій, в основних своїх положеннях, глибоко цікавій статті, загальну високу оцінку Пушкіна з позицій демократа, емігранта - революціонера, Герцен разом з цим вважав за потрібне вказати на окремі відступлення Пушкіна з метою перестерегти своїх однодумців від окремих ухилів, що припустив його геніальний попередник.

Подруге, тут виявилось бажання бачити свого улюбленого письменника таким, якою була демократія 50 - х років.

Нарешті, в розпорядженні Герцена (через недостатню розробку творчості Пушкіна та відірваність Герцена від російського життя) не було усіх потрібних матеріалів.

Цілком закономірно, що Герцен, примушений емігрувати і назавжди „проклявши царювання Миколи на віки - вічні“, подав ряд критичних зауважень на адресу поета, який вдавався до спроб подавати поради Миколі I у „Стансах“ і в творі „Нет, я не льстец“ та пізніше сам покаявся в цих гірких спробах навчання державній мудрості. (Дещо подібне повторилося, як

відомо, через кілька років із самим Герценом у питанні про кріпацтво та політику Олександра II, де Герцен сам посів сумнівну позицію радника і був відзначений у подібних ліберальних відступленнях Чернишевським). Подібні висловлювання ми зустрічаємо і в інших місцях цитованої статті.

„Нема слави, нема репутації, яка могла б знести смертельний та при-низливий дотик уряду. В Росії всі, хто вміє читати, ненавидять уряд, а хто любить його,— не читають, або ж читають французькі дрібнички. Пушкіна, найбільшу російську знаменитість, один час залишила була публіка за зроблене ним після холери привітання Миколі та за два політичних вірші. Гоголь, улюбленець російських читачів, викликав глибоке презирство до себе за одну холопську брошуру. Слава Полевого померкла, як тільки він став на шлях угодовства з урядом“¹.

„Ніщо не може з більшою яскравістю з'ясувати зміну, що відбулася в свідомості з 1825 року, як порівняння Пушкіна з Лермонтовим. Пушкін, часто невдоволений і сумний, ображений і сповнений обурення, все ж готовий примиритися. Він прагне миру, він не перестає сподіватися на нього; струна часів імператора Олександра не переставала дрижати в його серці. Лермонтов так звик до антагонізму, до відчаю, що не тільки не намагається вийти з них, а й не розуміє можливості ні пристосування, ні боротьби“².

До числа подібних критичних висловлювань стосується й наведена вище думка Герцена про оцінку Пушкіним Радішева.

Проте слід рішуче зауважити, що „Пушкіна один час залишила була публіка“ не стільки за „зроблене ним після холери привітання Миколі I“, як насамперед і найбільше за те, що Пушкін сміливо показав цій публіці в ряді творів її незavidне й фальшиве обличчя. Про це говорить і М. Горький³.

Зауваження про надію на мир має підстави, проте ця надія була розбита Миколою I та його урядом у дріб'язки... Правильна вказівка про неможливість для Лермонтова пристосування—в чому й виявилася глибина й не-примиренність його принципів,—та закид про відсутність самої можливості для Лермонтова боротьби—невірний. Навпаки,—творчість Лермонтова у головних її проявах була ні чим іншим, як боротьбою, боротьбою одчайдуш-ною і нерівною, без підтримки й без допомоги,—і цей погляд поділяє і сам Герцен в інших своїх висловлюваннях.

Отже,—наявним є критичний підхід до Пушкіна та саме до політичних ідей окремих його творів.

Цей підхід помітний і в пізніших міркуваннях про Пісарєва, критика Пушкіна.

Не поділяючи концепції Пісарєва в цілому, Герцен проте готовий уважно вислухати в'дливі та незвичайні судження цього радикального різночинця так про Пушкіна, як і про інших письменників, не виключаючи власної творчості.

„Дорого б я дав, як би ти міг проглянути книгу, що сповнена для мене перцовой насолоди—„Твори Пісарєва“... Як прикро, що я досить добре звнав цього Маккавея петербурзького нігілізму так пізно.

¹ Герцен, Твори, т. VI, стор. 370.

² Там же, стор. 373.

³ „М. Горький, О Пушкине“, вид. Акад. Наук СРСР, М.-Л., 1937.

Ось — самоусвідомлення і самовиправдання, що його зробив не дурень, не шахрай, а розумна людина. Він примусив мене по іншому глянути на роман Тургенєва і на Базарова. Може я дещо напишу про нього.

Безмежна зненависть до Пушкіна, поблагжливе ставлення до Белінського — і до нас ставлення, як до трохи з'їхавших з глузду дідків. Чи нема в когось хоч би „Руського Слова“. Найбільш варті уваги речі — „Пушкін і Белінський“ і „Базаров“¹.

У творі „Писарев“, ніби стверджуючи незаперечність авторитету Пушкіна, його перевагу, та, може бути, дещо подібне в трагічній долі обох, Герцен говорить з приводу смерті молодого критика так:

„Писарев — відомий критик, що іноді перебільшує, проте завжди сповнений надхнення, шляхетності, енергії. Не зважаючи на свою молодість — він багато страждав. Нещодавно він вийшов із кріпості, де він був ув'язнений кілька років“².

Низка наведених вище загальних висловлювань Герцена про Пушкіна говорить за те, що Герцен в основному правильно визначив генезис і функцію великого поета. Поруч із цим — наявним є критичний підхід та критичні оцінки з позицій революційної демократії.

Проте зв'язки, що об'єднують цих велетнів ХІХ сторіччя, цим далеко не обмежуються.

Відчуваючи на собі могутній вплив Пушкінського генія, Герцен продовжував, розвивав і поглиблював ідейно - художній зміст, звертався постійно до образів Пушкіна, дав оцінки й характеристики творів і персонажів Пушкіна, охоче цитував поета, всіляко закріплюючи зв'язок своєї діяльності із спадщиною поета.

IV. ІДЕЙНО - ХУДОЖНІ ПАРАЛЕЛІ В ПУШКІНА І В ГЕРЦЕНА ТА ІНШІ МАТЕРІАЛИ

Ведучи нещадну боротьбу з феодально - кріпосницькою системою, викриваючи дутий характер лібералізму. Олександрівської епохи та варварський режим Миколаївської реакції, аналізуючи процеси виродження дворянства, Герцен, природно, повинен був звернути свою увагу на роман „Євгеній Онегін“. Низка оцінок цього твору, зв'язки, що поєднують роман „Євгеній Онегін“ з такими творами, як „Щоденник“, „Записки одного юнака“, „Хто винен“ та інші, говорять про той вплив, що його мав роман Пушкіна на творчість Герцена.

У „Щоденнику“ 1842 р. Герцен подає цікаві судження про роман, його героїв та автора.

„Пушкін в „Онегіні“ подав відрядне людське явище в образі Володи-мира Ленського — та й розстріляв його недарма.

Що йому залишалося, як не вмерти, щоб залишитись благородним, чудовим явищем. Через десять років він обважнів би, став розумнішим, — та все був би Маніловим. Тай у самому житті в нас так. Все, що виходить поза звичайний порядок — гине: Пушкін, пізніш — Лермонтов, а потім від

¹ Герцен, Твори, т. XX, стор. 13.

² Герцен, Твори, т. XXI, стор. 88.

А до *Z* сила сильна,— і саме від того, що вони не вдома, а в світі мертвих душ" ¹.

Це ствердження особливо цікаве у зв'язку з первісним задумом Пушкіна подати в образі Ленського Кюхельбекера, поета - декабриста.

Оцінка Герцена й досі не втратила цікавості, особливо беручи до уваги те, що ще недавно були спроби негативного трактування образу Ленського.

З другого боку Герцен, як бачимо, скористався з образу Ленського для узагальненої оцінки своєї сучасності. Нарешті,— цікава сама паралель Ленського й Мавілова, при чому вона дава Герценом не як докір Ленському, а як ще одно обвинувачення керівникам держави.

Ще повніша характеристика Ленського та й усього роману подана в творі „Про розвиток революційних ідей в Росії“.

„Онегін“ це — найважливіший твір Пушкіна, що зайняв половину його життя. Ця поема виходить саме з того періоду, що нас цікавить; вона вистигла в ті сумні роки, що були після 14 грудня — і чи можна ж повірити, що такий твір, поетична автобіографія,— лише просте наслідування" ².

Відвівши в такий спосіб обвинувачення у наслідуванні Байрону, Герцен маює розгорнену характеристику Онегіна й Ленського.

„Він ³ завжди чогось чекав,— як і всі ми, бо в людини нема досить безумства, щоб вірити у тривалість теперішнього стану в Росії...“

Тип Онегіна є до такої міри національний, що зустрічається в усіх романах і поемах, які мали хоч якусь популярність у Росії,— і не тому, що цього типа хотіли списувати, а тому, що його завжди бачиш навколо чи в собі самому.

Чацький, герой славнозвісної комедії Грибоедова, це — Онегін резоньор, його старший брат. Навіть у другорядних творах Онегін з'являється,— хоч і неповним, або утрированим,— проте таким, що його можна впізнати. Якщо це не він, то, принаймні, це його копія.

Молодий мандрівник у „Тарантасі“ графа Сологуба,— обмежений та погано вихований Онегін" ⁴.

У творі „Про роман з народного життя в Росії“ Герцен пише: „Онегін і Володимир Ленський Пушкіна, Печорин Лермонтова і герої ранніх оповідань Тургенева,— це все одна і та ж особа" ⁵.

Характеристику Ленського подано такими рисами:

„Поруч з Онегіним Пушкін поставив Володимира Ленського — другу жертву російського життя, Онегін *vice versa* ⁶. Це — гостре страждання поруч із хронічним. Це — одна з тих чистих, незайманих натур, які не можуть пристосуватися до божевільного й розбещеного оточення, які прийняли життя, та не можуть нічого більше прийняти від брудного ґрунту, крім смерті.

Пушкін змалював характер Ленського з ніжністю, яку людина відчуває до мрій свого юнацтва, до згадок про той час, коли людина сповнена надій, чистоти й незнання.

¹ Герцен, Твори, т. III, стор. 35.

² Герцен, Твори, т. VI, стор. 355.

³ Онегін,

⁴ Герцен, Твори, т. VI, стор. 356.

⁵ Герцен, Твори, т. IX, стор. 96.

⁶ Навпаки.

Ленський — останній крик совісті Онегіна тому, що це він сам, це — ідеал його юнацтва. Поет бачив, що такий людині нема чого робити в Росії і він убив його руками Онегіна, який його любив і, поцілюючи в нього, не хотів навіть поранити.

Пушкін сам злякався цього трагічного кінця; він поспішає втішити читача, змальовуючи те темне життя, що чекало б на молодого поета¹.

стежачи за розвитком ідейно-художнього змісту роману „Євгеній Онегін“, Герцен цілком правильно відзначає поглиблення його в частинах, що стосуються до періоду після 14 грудня 1825 р.

„Перший план поета відзначався легкістю і ясністю — він його задумав в інший час; поета оточувало тоді суспільство, якому подобався той іронічний, благодішній і веселий сміх.

Сміх і сльози — все змінилося“².

Це положення Герцен доповнює розгорненою характеристикою образу Онегіна, — героя післягрудневого періоду, — доби безправ'я, приниження, розбитих надій.

„Ось тоді тривога відчаю та болісний скептицизм охопили розбиту душу. Ентузіаст Чапський (герой комедії Грибоедова), декабрист у глибині душі, поступається місцем Онегіну, герою Пушкіна, — людині, що нудиться й розуміє повнісіньку свою непотрібність. Онегін, що починав життя з посмішкою на устах, з кожною піснею стає все похмуріший і кінчає тим, що щезає не залишивши ні думки, ні сліду.

Тип було знайдено — і з того часу кожний роман, кожна поема мали свого Онегіна, тобто людину, приречену на безділля, непотрібну, збиту з шляху, людину чужу в своїй сім'ї, чужу в своїй країні, що не бажає робити лиха і безсилу робити добро, таку, що не робить кінця — кінцем нічого, хоч і береться за все, за винятком, проте, двох речей: поперше, він ніколи не стає на бік уряду, і подруге, він ніколи не вміє стати на бік народу“³.

Аналізуючи поданий вище матеріал, не важко впевнитись, що Герцен дуже чітко уявляв собі соціально-політичні обставини, що зумовили появу „зайвих людей“. З другого боку — Герцен дуже вдало й тонко підкреслив істотні риси цього суспільного типу на різних етапах його розвитку та вказав на його розповсюдженість і в житті і в літературі.

Дуже цікаві в цьому плані висловлення, що їх наводить Герцен у статті „Very dangerous!!!“ (Положення цієї статті щодо „Современника“ та кола читань, пов'язаних з демократією, свідчать про ліберальні хитання та явну медооцінку Герценом демократії на тому етапі). Герцен відзначає тут історичну закономірність появи Онегінних і Печоринних у 20.—30 рр. і, цілком правильно оцінивши їх, як породження феодально-кріпосницької системи, говорить, що в умовах 50-х рр. вони вироджуються далі в Обломових.

„... Онегін і Печорин були правдиві, виявляючи дійсну скорботу й розірваність тодішнього життя. Сумна доля зайвої, пропащої людини лише тому, що вона розвинулася в людину, з'являлася тоді не тільки в поемах і романах, а й на вулицях і вітальнях, в селах і містах.

... Та час Онегінних і Печоринних пройшов. Тепер у Росії нема зайвих

¹ Герцен, Твори, т. VI, стор. 357.

² Там же, стор. 373.

³ Герцен, Твори, т. XVII, стор. 227.

людей, тепер, навпаки, до цих велетенських ділянок не вистачає рук. Хто тепер не знайде діла, тому скаржитись нема на кого, той насправді порожня людина, ледар.

І через це, дуже природно, Онегіни й Печорини стають Обломовими¹.

Характеристику „зайвих людей“ знаходимо ми і в інших творах Герцена, наприклад, у „Листах до майбутнього друга“² та ін.

Крім наведених вище загальних характеристик образу Онегіна і „зайвих людей“, у Герцена зустрічаємо ми зіставлення цього типу з образами власних творів, що мають автобіографічний характер.

Так, у творі „Былое и думы“ Герцен згадує: „Другого ранку я взяв свою стару повість „Хто винен“ і перечитав журнал Любоньки й останні глави. Невже це було пророцтво моєї долі так, як дуель Онегіна була вищуванням долі Пушкіна. Та внутрішній голос казав мені: „Який ти Круциферський, та й який з нього Бельтов. Де в ньому шляхетна щирість, де в мене плаксиве самозречення“³.

Деякі риси типу „зайвої людини“ дав Герцен і в автобіографічному творі — „Записки одного юнака“ (образ Трензинського), і в повісті „Обов'язок над усе“ (образ Анатоля) і в романі „Хто винен“. В цьому останньому творі можна відзначити кілька ліній зв'язків (що не переходять проте у наслідування) з „Євгеном Онегіним“ та ін. творами Пушкіна.

Створення Герценом образу Бельтова є результат складних причин. Насамперед — образ Бельтова є викриттям системи, що його створила.

Герцен спостерігав у дійсності на кожному кроці таких людей, зокрема тут мали значення й зустрічі з членами університетських гуртків, деякі з них мали риси цього образу.

Безперечно також наявні зв'язків образів Онегіна й Печорина — і Бельтова. Слід шукати також певної наступності Любоньки з образом Татьяни і, може бути, також Поліни з „Рославлева“ (як спроби шукань деяких рис внутрішньої емансипації). Наявні також риси „зайвої людини“, слабкої, безініціативної і в Круциферському.

Різко негативна характеристика чиновницько-бюрократичного суспільства в романі „Хто винен“ викликає певні аналогії з описом чиновників і деградованого дворянства в „Дубровському“, „Євгені Онегіні“ та ін., а також, безперечно, і з відомими Герцену творами Гоголя.

Образ Негрова має помітні риси подібності до образу Троекурова. Крім загальних кріпосницьких рис слід загадати хоч би такі факти, як свавілля по відношенню до дворових дівчат, з'явлення так званих „незаконнонароджених“ дітей і т. ін.

Справедливість вимагає визнати, що Герцен, використавши надбання критичного реалізму Пушкіна й Гоголя, зумів у деяких образах бюрократії й чиновництва (особливо у творах „Былое и думы“ і „Крупові“) піднести не нижче височини, якої досягли його попередники, а в плані їх політичної характеристики піднести і на вищий, що відповідав його часу, щабель.

Деякі сцени роману „Хто винен“ сповнені глибокої іронії. Згадаймо

¹ Герцен, Твори, т. X, стор. 13—14.

² Герцен, Твори, т. XVII, стор. 97.

³ Герцен, Твори, т. XIII, стор. 519.

хоч би таку сцену: — „Що нам до них, — відповів голова, — знаю і дуже знаю, всі періодичні видання тепер дуже хвалять Пушкіна; читав я і його. Вірші плавкенькі, та думки нема, почуття нема, а для мене, коли тут нема (він помилково показав на правий бік грудей), — так одне базікання“¹.

Докладне зіставлення романів „Хто винен“ та „Євгеній Онегін“ потребує окремого дослідження. Найявні такі ідейно-художні паралелі, як спільний автобіографічний і ліричний план, реалістичний і критичний підхід до зображуваних явищ, певні подібні риси сюжетно-композиційної побудови (наприклад, нещасливі сімейно-любовні взаємини) тощо.

Крім того Герцен використовує багато інших образів Пушкіна, цитує, згадує, аналогії тощо; вони органічно вплітаються в саму тканину творів Герцена, свідчать про ідейно-творчу близькість, підкреслюють подібні епізоди життя і творчості. Цих згадок і висловлювань є в Герцена понад двісті.

Зупинимося на деяких, найхарактерніших. Кажучи про неутівство значної частини російського суспільства 20 — 30-х рр., Герцен зауважує: „Тоді мало купували книжок; кращі вірші й повісті з'являлись у журналах і потрібно було щось незвичайне, поема Пушкіна чи роман Гоголя, щоб звернути увагу публіки, рідкої і розкиданої“²...

Порівнюючи щодо цього петербурзьку й московську публіку, Герцен віддає перевагу Петербургу.

„Там видають журнали, там цензура розумніша, там жив і писав Пушкін, Карамзін, — навіть Гоголь більше належав Петербургу ніж Москві“³.

Кажучи про Петербург, Герцен, звичайно, має на увазі культурні сили. Що ж до офіційних кіл, — вони викликають у Герцена найважчі та найсумніші згадки.

Вже в „Щоденнику“, згадуючи про „милість“ Бенкендорфа — дозвіл в'їхати Герцену в Москву, згадуючи про важкість новгородського заслання, про кращі юнацькі мрії, що їх стоптав безжалісний миколаївський чобіт Герцен пише:

„Скажи, фонтан Бахчисарая,
Таким ли был я, расцветая?“

„Я з дивовижним почуттям звертаюсь інколи далеко назад до дитинства. Як пишно хотіла розгорнутись душа, — та що ж вийшло? Якесь невдале існування, зламане на першому кроці“⁴.

Згадуючи про неподобства III відділу, про „картопляний заколот“ селян, викликаний знущаннями самого уряду, Герцен з гнівом і обуренням пише:

„Друга історія в 1842 р. в Казані, де, віднявши в мужиків картоплю, звеліли садовити. Обурені селяни підняли заколот та були приборкані кулями й тесаками; цілі сім'ї тікали до лісів та протягом місяців не наслідувались повернутися.

Хтось повинен прокинутися: чи уряд, чи народ. Про першого так же важко повірити, як і про другого; що правда, міністр Кисельов проїздив по Козьмодем'янську, де була воєнно-судова комісія в цій справі, — та навіть не потурбувався про неї запитати.

¹ Герцен, Твори, т. IV, стор. 257.

² Герцен, Твори, т. VI, стор. 367.

³ Герцен, Твори, т. III, стор. 12.

⁴ Там же, стор. 33.

І цей панок хоче бути umwälzungsmann! Misère, misère!¹

Звичайно, вони можуть бути стимулами, тими поштовхами в лице засну-лого, від яких той прокинеться,— та бути великими діями,— для цього потрібна любов до Ідеї, любов до народу.

„На генерала Киселева не положу моїх надєжд,

Он мил,— о том ни слова!“ — сказав Пушкін².

Надзвичайно цікаві в тому ж „Щоденнику“ зіставлення Пушкіна й Міцкевича, де Герцен рішуче повстає проти месіанізму й папізму, ворожих ду-хові трудового російського й польського народу.

„Він³ далекий від зненависті до Росії, навпаки, він хвалить її,— та не розуміє, до того не розуміє, що інколи кращі її сторони доводять його до відчаю; наприклад, у Петрі він зрозумів одну негативну сторону, так само як і в Пушкіні, хоч був і другом йому; як же його душа поета не зрозу-міла Пушкіна. Літературний рух Пушкіна зовсім не існує для нього. У всьому відчувається трагічний дух графа в *Comedie infernale*⁴. Та Польщу буде врятовано всупереч месіанізму й папізму“⁵.

Тут уже відчувається Герцен, автор „Дилетантизму в науці“ (1843), ворог метафізики й фанатизму, містики й релігійної „романтики“, що зумів, як ніхто з його сучасників,— високо оцінити революційне значення поль-ського повстання та разом із тим критично підійти і до Міцкевича, не зва-жаючи на глибоку пошану до нього.

Ще з більшою силою ця революційна принциповість виявилась пізніше, в 1867 році, у листуванні з приводу „Конгресу миру“, коли ряд польських публіцистів висловлювали націоналістичні погляди, спрямовані проти росії-ського народу⁶.

З числа інших творів Пушкіна слід згадати про „Циганів“, цитованих Герценом при розриві з Гєрвегом.

„Я відповів йому: „Ви внесете в це життя елемент руйнацький, егоїстич-ний, що отруїть її“, та навіть вірш Пушкіна, що вкладений в уста старого цигана, коли він виганяє з свого табору людину, „що втекла від старої ци-вілізації“:

Оставь нас, гордый человек!

Ты для себя хочешь воли;

Мы робки и добры душою,

Ты — зод и смел, — оставь же нас!⁷.

Поруч із поемами Герцен використовує і казкові образи, надаючи їм опозиційного змісту (дуже своєрідна, наприклад, у ньому плані згадка про „Казку про царя Салтана“)⁸ та використовує низку віршів.

Особливо цікаві матеріали з Пушкіна, що їх наводить Герцен у кані-тальному творі „Былое и думы“.

Тут Герцен подає гостру характеристику Аракчєєва.

¹ Людиною, що зробить переворот. О, негідник!

² Герцен, Твори, т. III, стор. 148 — 149.

³ Міцкевич.

⁴ „Адська комедія“.

⁵ Герцен, Твори, т. III, стор. 317.

⁶ Герцен, Твори, т. XX, стор. 4.

⁷ Герцен, Твори, т. VII, стор. 35.

⁸ Герцен, Твори, т. VI, стор. 461.

„Без сумніву Аракчеєв — одна з наймерзенніших осіб, що вдерлися після Петра I на вершини російського уряду; цей

„Холоп венчанного солдата“,

як сказав про нього Пушкін, був ідеалом зразкового капрала, — саме такого, який майорів у мріях батька Фридриха II: нелюдська відданість, механічна справність, точність хронометра, ніякого почуття, рутинна і діяльність, рівно стільки розуму, скільки потрібно для виконання і рівно стільки честолюбства, заздрощів, жовчі, щоб надавати перевагу владі перед грішми. Такі люди — клад для царів¹.

Продовжуючи різку критику шарів, що були підпорою Миколаївської реакції, Герцен протиставить їм образ Чаадаєва.

„Сумна й самотня постать Чаадаєва різко відділяється якимсь скорботним докором на ливцючому й важкому фоні Московської high life². Я любив дивитись на нього серед цього мішурного вельможного панства, пустотливих сенаторів, сивих гульвіс та почесного неучтва.

... Він, за словами Пушкіна, „в Риме был бы Брут, в Афинах Периклес, А здесь он — офицер гусарской“.

Неймовірно сумним є зіставлення двох послань Пушкіна до Чаадаєва; між ними пройшло не лише їх життя, а й ціла епоха, життя цілого покоління, що з надією полинуло вперед і було грубо відкинене назад.

Пушкін — юнак говорив своєму другові:

Товарищ, верь: взойдет она,
Заря пленительного счастья,
Россия вспрянет ото сна
И на обломках самовластья
Напишет наши имена!

Проте зоря не зійшла, а зійшов Микола на трон і Пушкін пише:

Чадаев, помнишь ли бывое?
Давно ль с восторгом молодым
Я мыслил имя роковое
Предать развалинам иным?
Но в сердце бурями смиренном,
Теперь и лень и тишина,
И в умиленьи вдохновенном,
На камне, дружбой освященном,
Пишу я наши имена³.

Переважну більшість висловлювань і цитат з Пушкіна наведено у Герцена в роботах з яскравим революційним скерованням, з пристрасною публіцистичною загостреністю, що спрямована на захист усього, що запалено духом мислі, шукань, творчості, соціального визволення.

Згадки про Пушкіна рясніють у Герцена і в характеристиках життя Заходу.

Згадуючи про свої взаємовідносини з Мацціні і Гаугом, Герцен наводить лист останнього, де він обіцяє Герцену всіляку підтримку.

¹ Герцен, Твори, т. XIII, стор. 75.

² Вище суспільство.

³ Герцен, Твори, т. XIII, стор. 128 — 132.

„Ні — ми інакше розуміємо нашу кругову поруку. Досить, що російський поет¹ загинув від кулі західного авантюриста, — російський революціонер не загине“².

У творі „Былое и думы“ ми знаходимо характеристику Мацціні та його політичного становища в кінці 30-х рр., при чому Герцен наводить цитату з „Полководця“ Пушкіна.

Мацціні, „... якого проклинали всі партії — зраджений плебей, дикий піп, боягуз-буржуа і п'ємонтські паскудники, на якого робили наклепи всі органи всіх реакцій, від папського і імператорського „Монітера“ до ліберальних кастратів Кавура і великого євнуха лондонських мініяйл „Таймса“ (який не може назвати імені Мацціні не додавши базарної лайки), — від залишився не тільки

„неколебим под общим заблуждением“³,

але й таким, що благословляє з радістю ворогів і друзів, які виконували його думку, його план.

Вказуючи на нього, як на якогось Абадону⁴,

Народ таинственно спасаемый тобою

Ругался над твоей священной сединою...⁵

У творі „Былое и думы“ ми зустрічаємо коло 30 цитат і згадок про Пушкіна; неодноразово наводяться цитати з славнозвісної „Вакхічної пісні“ та інші матеріали, крім того сотні сторінок, що характеризують 10 — 40 рр. XIX сторіччя та мають безпосереднє відношення до Пушкіна.

Мало того, — Герцен використовує спадщину Пушкіна в ряді робіт, що їх написано під час еміграції, „врятував честь російської демократії“⁶, протиставляючи нецтву, варварству, егоїзмові владущих кіл вільнолюбну і гуманну творчість поета.

Герцен ставить Пушкіна на службу демократії, приєднує його творчість до великої визвольної боротьби далеко за кордонами Росії, разом із розповсюдженням „Колокола“, „Полярной Звезды“ та інших видань сприяє розповсюдженню творів Пушкіна по всьому суходолу, стверджує разом з іменем Пушкіна свободоловність, талановитість і мужність великого російського народу.

V. ПУШКІН І ГЕРЦЕН ТА КЛАСОВА БОРОТЬБА 50 — 60 рр.

Перебуваючи в еміграції, Герцен веде повсякчасну боротьбу з царизмом, з Миколою, з кріпацтвом, з наругою над елементарними правами людини в Росії, а також бере участь у політичній боротьбі Заходу.

У низці робіт Герцен посиляється на Пушкіна, робить його імення могутньою твердинею проти насильства, іменем його захищає честь російського народу, сприяє правильному розумінню Пушкіна іноземцями.

¹ Пушкін.

² Герцен, Твори, т. XIII, стор. 548.

³ „Полководец“ Пушкіна.

⁴ Ім'я падшого ангела в поемі Клопшгока „Месіада“.

⁵ Герцен, Твори, т. XIV, стор. 169 — 170.

⁶ Ленін, т. XV, „Пам'яті Герцена“, стор. 423.

Особливо багато цих матеріалів у таких працях Герцена, як „Про розвиток революційних ідей в Росії“, „Нова фаза розвитку літератури“, „Російський народ і соціалізм“, „Былое и думы“, статті й листи, матеріали „Колокола“, „Полярной Звезды“ та ін.

У статті „Російський народ і соціалізм“ (лист до Ж. Мішле 1851 р.) Герцен роз'яснює Мішле та іншим іноземцям справжній стан речей у Росії: „Ой, як би я хотів з належною гідністю перекласти вам кілька віршів Пушкіна і Лермонтова, кілька пісень Кольцова.

... Після селянського комунізму ніщо так глибоко не характеризує Росію, ніщо не вище їй такого великого майбутнього, як її літературний рух.

Між селянином і літературою підіймається страхіття офіційної Росії, — „Росія — брехня“, „Росія — холера“, як ви її назвали.

Не зразу наважуєшся подавати свої думки до друку, коли в кінці кожної сторінки ввижається жандарм, візок та в перспективі — Тобольськ або Іркутськ.

... Смуток, скептицизм, іронія, — ось три головних струни російської ліри. Коли Пушкін починає один із кращих своїх творів¹ цими страшними словами:

Все говорят: нет правды на земле.
Но правды нет и выше! Для меня
Так это ясно, как простая гамма,—

хіба не стискується у вас серце, хіба не вгадуєте ви крізь цей видимий спокій розбите існування людини, яка вже звикла до страждань².

У цій же статті Герцен підкреслює вільнолюбний дух російського народу, його готовність до боротьби, до жертви, його волю до перемоги, використовуючи для цього „Казку про царя Салтана“.

„Дуже розповсюджена в Росії казка говорить, що цар, підозрюючи жінку у зраді, зачинив її з сином у бочку, потім звелів засмолити бочку й кинути в море.

... Царевич замовк і, подумавши, сказав:

— Потягнуся, матінко; краще раз потягнутись у воленьку та вмерти. У цій казці, шановн. доброд., вся наша історія“³.

Будучи основоположником „вільної російської преси за кордоном“ (Ленін), Герцен у своїх безцензурних органах „Колокол“, „Полярная Звезда“ друкує (іноді вперше) заборонені, підпільні вірші Рилєєва, Пушкіна, Лермонтова та ін.

У ряді листів до однодумців і знайомих Герцен настирливо просить надсилати йому заборонені тексти Пушкіна та ін.

„Якщо у вас нема нічого готового, свого, надішліть заборонені вірші Пушкіна, Рилєєва, Лермонтова, Полежаєва, Печорина та ін., — що ходять по руках“⁴.

У листі до Рейхель (12 квітня 1853 р.) Герцен пише:

„Звідки ви знаєте, що не знайдуться люди в Києві, в Харкові, які схо-

¹ Моцарт і Сальєрі.

² Герцен, Твори, т. VI, стор. 452 — 453.

³ Там же, стор. 461.

⁴ Герцен, Твори, т. VII, стор. 187.

чуть надіслати через поляків. Та хоч би Пушкіна заборонені вірші, яких навряд чи дочекаємося з Москви¹.

У листах до Рейхель 18 квітня, 23 квітня, 7 травня і 12 травня 1853 р. Герцен просить надіслати ненадруковані матеріали Пушкіна, а також „Євгенія Онегіна“, при чому пише, що Пушкіним „упивається“².

Такими ж проханнями рясніють інші листи Герцена до М. К. Рейхель³.

„Полярная Звезда“ Герцена, що продовжувала революційні традиції декабристів на новому етапі та служила вже справі буржуазно-демократичної революції,— була увінчана епіграфом з „Вакхічної пісні“ Пушкіна:

Да здравствует разум!

Говорячи про план „Полярной Звезды“, Герцен пише:

„Ми хотіли б мати в кожній частині одну загальну статтю (філософія революції, соціалізм), одну історичну, або статистичну статтю про Росію, або про світ слав'янський, аналіз якогонебудь славнозвісного твору та одну оригінальну літературну статтю; далі йде сумішка, листи, хроніка та ін.

„Полярная Звезда“ повинна бути, і це — одно з найпалкіших наших бажань,— притулком усіх рукописів, що потопають в імператорській цензурі, всіх, скалечених нею. Ми втретє звертаємося до всіх письменних у Росії з проханням надіслати нам списки Пушкіна, Лермонтова та ін., що ходять по руках та відомі всім („Ода на свободу“, „Кинжал“, „Деревня“, пропуски з „Онегіна“, з „Демона“, „Гавриилиада“, „Торжество смерти“, „Поликрат Самосский“ ...).

Рукописи загинуть, нарешті, треба їх закріпити друком“⁴.

Чимало з заборонених текстів (зокрема — Пушкіна) були дійсно вперше надруковані в закордонних виданнях Герцена та були тим самим не тільки збережені й закріплені, а й зробили революціонізуючий вплив на російське життя й життя передового Заходу.

Герцен роз'яснює масам передумови революційного оптимізму Пушкіна, з'ясовує його соціальне коріння, підкреслює органічний зв'язок з декабристами.

Разом із тим Герцен цілком правильно розкриває причини поразки декабристів — відірваність від народу, дворянський характер повстання.

Видавучи в Лондоні „Полярную Звезду“, Герцен неодноразово звертається за кордон — в Росію з закликм єднання всіх прогресивних сил, всіх, хто ненавидить самовластя і кріпацтво.

У творі „До наших“ 25 липня 1855 р. Герцен каже:

„... Ми кладемо біля порога Росії першу книжку „Полярной Звезды“ і чекаємо з довір'ям та самовідданістю, — чи усиновите ви її, чи впізнаєте в ній хоч слабкий відблиск „Полярной Звезды“ Рилеева й Бестужева.

У бродячому житті вигнанців, одірвані від нашого ґрунту, — ми не чекаємо тих засобів, що були в наших великих попередників; у нас нема Пушкіних і Грибоедових у числі співробітників; все, що ми приносимо, це добра чиста

¹ Герцен, Твори т. VII, стор. 209.

² Там же, Твори т. VII, стор. 211, 213, 223.

³ Герцен, Твори т. VII, стор. 238, т. VIII, стор. 75, 201 та ін.

⁴ Герцен, Твори т. VIII, стор. 171.

воля, слово, вільне, як повітря — та допомога західних друзів... В. Гюго, І. Маціні, Ж. Мішле, Луї Блан, Прудон з нами!

... нам не потрібна допомога царського бога: з нами революція, з нами соціалізм!¹

У своїй геніальній статті „Пам'яті Герцена“ Ленін дав визначення цього соціалізму.

„Герцен щільно підійшов до діалектичного матеріалізму і спинився перед — історичним матеріалізмом.

Ця „зупинка“ і викликала духовний крах Герцена після поразки революції 1848 р. Герцен покинув уже Росію і спостерігав цю революцію безпосередньо. Він був тоді демократом, революціонером, соціалістом. Але його „соціалізм“ належав до числа тих незчислених в епоху 48-го року форм і різновидностей буржуазного й дрібнобуржуазного соціалізму, що їх остаточно вбили червні дні“².

З вищенаведених матеріалів видно, що Герцен цінував Пушкіна, як союзника, як агітатора, як помічника в боротьбі за ідеї демократії.

Тим більший гнів і презирство охоплюють Герцена, коли він бачить зневагу до пам'яті вбитого поета.

Саме ці почуття бачимо ми в статті „А. Дюма“, сповненої обурення та гіркої іронії.

„Кілька місяців тому la fine fleur³ нашої знаті святкували в Парижі весілля, Рюриківські князі та князі вчорашнього дня, графи й сенатори, літератори, увінчані любов'ю народною⁴ та чини, відзначені його зневажистю, — все російське населення, що гуляє в Парижі, зібралося на домашній російський бенкет до посла; було запрошено також, як виняток, одного іноземця, — Геккерена, вбивцю Пушкіна.

Ну — знайдіть мені пошехонців, ірокезів, ліліпутів, німців, які б мали менше такту“⁵.

Крім загальної презирливої оцінки аристократії та протиставлення їй Пушкіна, ми бачимо відмежування тут Герцена від ліберала Тургенева.

Як відомо, ще пізніше Герцен висміював Тургенева — „сировласу Магдаліну“ (чоловічого роду)“ за сервілізм.

Борючись з аристократією, переносячи свою зневажисть на царську фамілію, Герцен дуже гостро використовує сатиру Пушкіна на Катерину II в своїй замітці про „Записки Катерини II“.

„В „Записках“ описані її молодість, перші роки шлюбу, — тут у зародках, у бруньках, що розпускаються, можна вивчити ту жінку, про яку Пушкін сказав:

Насильно Зубову мила,
Старушка милая жила
Приятно, по наслышке — блудно,
Писала прозу, флоты жгла,
Вольтеру лучший друг была,
И умерла, садясь на судно.

¹ Герцен, Твори, т. VIII, стор. 221 — 223.

² Ленін, „Пам'яті Герцена“, т. XV, стор. 420 — 421.

³ Цвіт, вершки.

⁴ І. С. Тургенєв.

⁵ Герцен, Твори, т. IX, стор. 345.

И с той поры в России мгла ...
Россия — бедная держава:
С Екатериной умерла
Екатерининская слава¹.

Герцен широко радіє з приводу розповсюдження Пушкіна на Заході, вітає надрукування віршів поета в Берліні у видавництві Р. Вагнера р. 1861 і каже, що міг би приєднати і свій „Збірник“, що вийде у вересні під назвою „Російська потаємна література XIX сторіччя“².

Року 1862, вже після реформи, Герцен викриває мерзенну політику Олександра II. Наводячи в замітці „Список осіб, яких уряд звелів заарештувати при поверненні зза кордону“ — ряд осіб і в їх числі Стасова, Боткіна, Давидова, Достоевського та ін., Герцен зауважує: „Какая смесь одежд и лиц, племен, наречий, состояний!“³. Та яка колосальна, велетенська дурість нашого уряду“⁴.

Викриваючи політику царизму, Герцен наводить сотні фактів; багато з них в особливо яскравій формі при використанні образів, порівнянь, цитат із Пушкіна.

Герцен подає такий жакхливий, підлий і жорстокий факт.

„У Пскові голод, у Тобольському хліб уродився добре: Микола звелів гуртом стільки - ось тисяч сімей гнати із Пскова до Тобольська. У Західних губерніях завдання було складніше. У Псковській губернії справа йшла про мужиків... батальйон солдатів, кілька козаків у ролі пастухівських собак, віз різок, — і „з богом у далеку дорогу“⁵.

Синтетична характеристика миколаївської епохи, змальована образно і Пушкіним, подана Герценом у таких рядках: „... тягнеться глубока, тьмиста ріка цивілізованої Росії з її аристократами, бюрократами, офіцерами, жандармами, великими князями та імператорами, маса безформна і німа від низькості, угодовства, звірства і заздрощів, яка втягує і поглинає все, „цей вир, — як каже Пушкін, — де, дорогий читачу, ми з вами купемося“⁶.

Великою заслугою Герцена є те, що він терпляче роз'яснював представникам західної демократії корінну різницю між самодержавним російським урядом і народом, між офіційною Росією і Росією підпільною, революційною, прогресивною. Низка матеріалів свідчить про те, що Герцен, охоче підтримуючи всякий виступ у західно-європейському друкові, що критикував російський уряд зліва, в той же час чинив рішучий опір усяким спробам ототожнювати уряд і народ, спробам нав'язати народові риси його бездарних і жорстоких керівників, негідним намаганням зменшити велич мужнього і вільнолюбного російського народу.

Виключно важливі в цьому плані взаємини Герцена з польськими демократами. Любовно і мужньо підтримував Герцен всі визвольні тенденції

¹ Герцен, Твори, т. IX, стор. 346.

² Герцен, Твори, т. XI, стор. 225.

³ „Брати-розбійники“ — О. С. Пушкіна.

⁴ Герцен, Твори, т. XV, стор. 379 — 380.

⁵ Герцен, Твори, т. XVI, стор. 460.

⁶ Герцен, Твори, т. VI, стор. 357.

поляків, чим і викликав проти себе нечуване цькування як з боку російських консерваторів, так і лібералів.

„Коли вся зграя російських лібералів відсахнулася від Герцена за оборону Польщі, коли все „освічене громадянство“ відвернулося від „Колокола“, Герцен не збентежився. Він продовжував обстоювати свободу Польщі і бичувати приборкувачів, катів, вішателів, Олександра II. Герцен врятував честь російської демократії“¹.

Та разом з цим Герцен чинить якнайрішучіший опір усім націоналістичним, шовіністичним вилазкам з боку поляків.

„У самій Польщі народне російське життя так же мало знають, як і в усій Європі. Я скажу без перебільшення, що з ваших земляків розуміють і знають унутрішній побут Росії лише ті, кого було заслано до Сибіру або до далеких північно-східних губерній. Все це дивовижне.

Невже вам не впадало на думку, дивлячись на російського селянина, на його розумний, жвавий вигляд, на його мужні вродливі риси, на його міцну постать, що в ньому криється якась інша сила, ніж одне довготерпіння та покірва терплячість. Невже вам не впадало на думку, читаючи Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, що, крім офіційної, урядової Росії, є інша, що крім Муравйова, який вішає, є Муравйови², яких вішають“³. Ще більш рішучо і мужньо висловив Герцен свої погляди в зв'язку з організацією женецького конгресу миру, який скликано було з ініціативи Гарібальді і французьких демократів, та який мав на увазі розгляд низки питань, пов'язаних з революційним рухом у Європі.

Не зважаючи на своє співчуття загальним ідеям конгресу — ідеям миру, Герцен відмовився брати в ньому участь, мотивуючи це тим, що частина представників та особливо польські демократи виявляють зневажливе ставлення по відношенню до російського народу в цілому, тобто виявляють явний націоналізм, шовінізм та невміння відокремити сили революції від сили реакції, чим шкодять міжнародному революційному рухові.

У листі до Огарьова 8-IX 1867 р. Герцен презирливо говорить про „холопську демократію“ — про журнал Погодіна. „Це марення в душі холопської демократії, пропущеної крізь кишки попа і пухир старої няньки, що любить Митрофанушку“⁴.

Проти пропаганди расизму, що її вели польські публіцисти, Герцен виступив і в статті „Особиста справа“ і в № 1 „Колокола“ французькою мовою, закликаючи до революції у всеєвропейському масштабі, підкреслюючи, що й на Заході волі не більше, ніж у Росії.

„Мудреці наших днів вказують з обуренням на наше ярмо, не помічаючи, що на руці в них ланцюг“ („Особиста справа“).

Порівнюючи Париж до революції 1848 р. і пізніше Герцен, що ненавидів буржуазію, згадує в статті „Російська колонія“ в гостро-політичному плані вислів Пушкіна.

„Чи знаєте ви, що вже пройшло дванадцять років, як я, благочестивий

¹ Ленін, „Пам'яті Герцена“, т. XV, стор. 423.

² Декабристи Муравйови.

³ Герцен, Твори, т. IX, стор. 459.

⁴ Герцен, Твори, т. XX, стор. 5.

пілігрим півночі, вперше вступив у Париж, і що ось уже п'ятнадцять років, як його клімат став для мене шкідливий¹.

... Стосунки змінилися. Він став великим світовим шинком, караван-сараєм усієї Європи і двох-трьох Америки...²

У свою чергу міжнародна реакція відповідала Герцену зненавистю.

Так, наприклад, один німецький писака у злосливій статті, вміщеній у № 167 „Neue Preussische (Kreuz) Zeitung“ від 20-VII 1867 р. називає Герцена демагогом і Пугачовим, іронічно каже про його „революційну майстерню“.

Проте навіть цей писака не може замовчати популярності „Колокола“, віршів Пушкіна, комедії Грибоєдова.

„Колокол“ приставлявся до Росії контрабандою у тисячах примірників на возах, обминаючи найсуворіший контроль поліції. Через Торнео, Турцію, навіть Китай одержували цілі паки; примірники цінувалися на вагу золота, переходячи з рук до рук, як у свій час ходили по руках списки заборонених цензурою віршів Пушкіна і комедії Грибоєдова „Горе от ума“. Нумери „Колокола“ почали знаходити в пальто у генералів, що скидали їх у передпокої царя.

... Наша газета була єдина газета в Європі, що з самого початку виступила проти цього зловживання друком³.

Бездарний листок, орган німецьких реакціонерів, проте дарма приписує собі тут монополію: його ганебну роль поділяли і „Біржеві Відомості“, і „Сучасний Листок“ і ряд інших, де втішалися продажні писаки.

Притягнення Герценом Рилєєва, Грибоєдова, Пушкіна, Лермонтова, Бєлінського, Чаадаєва, Полежаєва та інших вело одночасно до різноманітних наслідків: знайомило європейського читача з минулим, революційна пропаганда спиралась на певні традиції та авторитети, насичувалася живим і образним художнім матеріалом, що полегшувало засвоєння, розкривало ці імена в їх справжньому світлі, далекому від офіційного витлумачення, нарешті — загострювало бойову публіцистичну зброю. Разом із тим тут не було рабського наслідування, — та й завдання пропаганди, особливо після 1861 р., були у багатьох моментах відмінні, відповідаючи новому етапу боротьби.

VI. ВЕЛИКА СПАДЩИНА

Підводячи підсумки, ми переконуємося у глибині й багатогранності зв'язків, що з'єднують Герцена з Пушкіним.

Ми, звичайно, далекі від думки, що нам пощастило у короткій статті вказати на всі зв'язки і взаємини між Герценом і Пушкіним. Слід докладно розглянути ідейно-художні паралелі і відміни, слід докладно з'ясувати і зіставити прикмети, спільне й відмінне, генезис і функцію Пушкінського і Герценовського реалізму і романтизму, взаємини між засобами гумору в Пушкіна, Гоголя і Герцена та його соціальними коріннями. Слід розглянути

¹ Трохи змінений вірш з „Євгенія Онегіна“ — „но вреден север для меня“, як натяк на те, що Герцену, революціонеру-емігранту, не можна було жити навіть у Парижі (подібно до того, як засланому Пушкіну не можна було повертатись один час до столиці).

² Герцен, Твори, т. XIX, стор. 418 — 419.

³ Там же, стор. 381.

також взаємини в галузі побудови сюжету й композиції, в галузі образної мови, використання фольклору тощо. Потребує висвітлення в окремій роботі тема „Пушкін і Герцен про селянство“ та ін.

Надзвичайно цікава проблема — стиль Герцена та його відміни від письменників, які на території царської Росії примушені були говорити „езоповою мовою“, — та ряд інших проблем.

Проте ми можемо зробити вже деякі висновки.

Протягом усього свого життя революціонера, художника, мислителя та публіциста Герцен з великою любов'ю, повагою та вдячністю звертається до великого поета. З ним він пов'язує і суто інтимні моменти, з ним пов'язує він мотиви глибоко соціальні.

Герцен використовує творчість Пушкіна в різних планах, — та понад усе — для критики самодержавства й усієї феодально-кріпосницької системи, для критики буржуазії.

Герцен звертається до творчості Пушкіна з конкретно-історичним, з критичним підходом, уміючи відокремити слабші, другорядні й випадкові риси від основних і провідних, — і використовує саме ці останні.

Пушкін впливає на Герцена в плані створення останнім ряда образів, генетично зв'язаних з пушкінськими персонажами.

Привертає увагу також глибокий ліризм творів Пушкіна і Герцена, єдність інтимних і особистих переживань із справою життя, з соціальною боротьбою.

Застосовуючи до них визначення Енгельса, можна було б сказати, що вони „... почерпають мотиви своїх вчинків не в дрібних індивідуальних жаданнях, а в тому історичному рухові, який являється їх носієм“.¹

Герцен стежить за розвитком Пушкіна на різних етапах, з'ясовує зріст та поглиблення творчості Пушкіна напруженням суспільно-політичного життя, загостренням класової боротьби.

Герцен розглядає творчість Пушкіна у зв'язку з основними суспільно-політичними й літературними подіями свого часу, у зв'язку з творчістю кращих письменників, з'ясовуючи соціально-історичними причинами риси подібності, відміни та провідну лінію розвитку їх творчості.

Герцен високо оцінює художні скарби творчості великого поета, — його могутню життєрадісність, його багатобарвну мистецьку виразність, змістовність і широту його образів, типовість і глибину індивідуалізації, його тонкий і блискучий гумор, його гнучку і прозору мову, його тверезий, мужній реалізм, нарешті, підкреслює загальнонаціональне значення Пушкіна, його народність.

Говорячи про народність, потрібно застосувати це определение і до Пушкіна, і до Герцена, — як до великих виразників могутності нації, її жадань, її протеста й боротьби, слід говорити про них, як про кращих людей свого часу, що поставили ряд істотних проблем, важливих для народу, як про найбільших представників своєї епохи, як про письменників, що зберегли першорядне місце в історії суспільної думки й політичної боротьби, що подають колосальний пізнавальний та виховавчий матеріал для нашого радян-

¹ Енгельс, Лист до Лассаля 18 травня 1859 р. (Див. „Литературное наследство“ № 3, стор. 19).

ського читача, при чому значення обох,— і Пушкіна і Герцена, безперервно зростає, набуваючи максимального впливу на маси саме в нашу соціалістичну епоху.

І в Пушкіна і в Герцена ми констатуємо відсутність вульгаризації, дешевої стилізації і підробки,— навпаки, скрізь бачимо ми глибоке вивчення історично-прогресивних рис народної творчості, народність не по букві, а по духу, по ідеї, по значенню.

„Народна поезія виростає з пісень Кірші Данилова в Пушкіна“,— говорить Герцен, підкреслюючи народність Пушкіна¹, підкреслюючи рух і розвиток цього поняття.

Ленін неодноразово говорить про захист Герценом прав народу.

„Не вина Герцена, а біда його, що він не міг бачити революційного народу в самій Росії в 40-х роках. Коли він побачив його в 60-х — він безбоязно став на бік революційної демократії проти лібералізму. Він боровся за перемогу народу над царизмом, а не за угоду ліберальної буржуазії з поміщицьким царем. Він підняв прапор революції“².

„Шануючи Герцена, пролетаріат вчиться на його прикладі великого значення революційної теорії; — вчиться розуміти, що безмежна відданість революції і звернення з революційною проповіддю до народу не гине навіть тоді, коли цілі десятиріччя відділяють посів від жнив; — вчиться визначати роль різних класів у російській і міжнародній революції. Збагачений цими уроками, пролетаріат проб'є собі шлях до вільного союзу з соціалістичними робітниками всіх країн, роздушивши ту гадину, царську монархію, проти якої Герцен перший підняв великий прапор боротьби, звернувшись до мас з вільним російським словом“³.

Піти глибоко в саму товщу народних мас, стати настільним посібником робітника, селянина, трудового інтелігента Герцен у дореволюційну епоху не міг: — не тільки твори, а й саме імення Іскандера-Герцена було заборонено, не було дуже багатьох творів російською мовою (не кажучи вже про братські мови інших народів), не було масових видань і т. ін.

Та в нашу соціалістичну епоху, коли народи великого Радянського Союзу вперше до найтаємніших джерел, до найглибших основ знайомляться з надбаннями культури, з історією класової боротьби, коли мільйони читачів починають критично опановувати спадщину Герцена, слід підкреслити все те, що в спадщині Герцена перейнято справжнім служінням народові та популяризовати його, ведучи разом із цим нещадну боротьбу із спробами ідеалізації його слабих сторін.

Подібно Пушкіну,— Герцен страждав відступленнями до лібералізму, проте для обох головною й характерною є інша риса. Переживши ряд хитань, зривів і поразок, Герцен проте зовсім не заспокоївся на плоскій доктрині міщанського соціалізму. „У Герцена скептицизм був формою переходу від ілюзій „надкласового“ буржуазного демократизму до суворой, невблаганної, непереможної класової боротьби пролетаріату“⁴.

Для обох письменників характерні риси атеїзму, що використовується як зброя боротьби з самодержавно-кріпосницьким ярмом.

¹ Герцен, Твори, т. V, стор. 123.

² Ленін, „Пам'яті Герцена“, т. XV, стор. 424.

³, ⁴ Там же.

Для обох характерна велетенська працездатність, любов і пошана до праці, до людини - працівника, багатство ідей, тем, жанрів, сюжетів, багатство художніх образів, виразного мовного матеріалу.

Якщо Пушкін був новатором, більш того — творцем російської літературної мови, то Герцен, базуючись на його досягненнях та досвіді, збагачуючись творчістю Грибоедова, Белінського, Гоголя та ін., використовуючи досвід класової боротьби у всеєвропейському масштабі, — був новатором в області прозового, мемуарного, науково-політичного мовного матеріалу, багатогранного в розумінні нових відтінків думки, складних понять, багатій лексики і семантики, де творчо з'єднувалися літературні матеріали різних мов (слов'янські, латинська, французька, англійська, італійська, німецька та ін.).

Це дорогоцінне збагачення мови нерозривно пов'язане, звичайно, з поширенням кола ідей, думок, понять, уявлень і образів, з поширенням соціальної бази, з загостренням політичної свідомості, з опануванням Гегелівської та Фейєрбахівської філософії, з збагаченням науковими, політичними, філософськими термінами, з використанням мови демократії, з освітленням нового, порівнюючи з Пушкіним, ідейно-тематичного змісту.

Загострення класової боротьби, революційно-демократична цілеспрямованість життєвого шляху і творчості приводять до того, що, не обмежуючись суто-художніми засобами впливу, Герцен поширює нові жанри, — памфлети, замітки, рецензії, фельетони, нариси, листи, звертання, огляди, прокламації, історично-революційні мемуари тощо й досягає в цих жанрах високої довершеності, подаючи оригінальні зразки сполучення яскравої тенденційності й публіцистичності із справжньою художністю („Былое и думы“).

Ці шукання та створення нових жанрів з'єднують Герцена з демократами 60—70 рр. — Чернишевським, Добролюбовим, Салтиковим-Шchedріним, при чому стає виразно помітною істотна відміна Герцена: — в еміграції, за кордонами царської Росії він позбавлений необхідності говорити „езоповою мовою“ притч, казок, „снів“, байок, алегорій тощо, і ці вільні умови сприяли створенню надзвичайно точної і чіткої мови.

Ще Пушкін, не обмежуючись суто художнім планом творчості, не вміщаючись лише в ці форми творчої діяльності, не задовольняючись лише особистим, індивідуальним впливом на дійсність, шукав практичного застосування своїх організаторських здібностей: зміцнював середовище одностайності, видавав „Современник“, „Литературную Газету“ тощо.

Куля Дантеса обірвала ці плани.

Спираючись на попередній досвід Новікова, Радішева, Пушкіна, використовуючи досвід декабристів, гуртків 30 — 40 рр. західно-європейської демократичної преси, — Герцен відповідно до нових завдань блискучо розвиває ці види діяльності, виявляє виключні організаторські здібності і навички. Створення нової вільної безцензурної преси з великою кількістю співробітників і кореспондентів, розсіяних по усіх кутках Європи, такі видання, як „Полярная Звезда“, „Колокол“, збірки, прокламації, проспекти, листівки тощо говорять про наступний етап розкриття передової творчої особи, про нову класову якість суспільно-політичної роботи.

Герцен, будучи як і Пушкін виразником могутніх, невичерпних сил великого народу, знайшов іще більш відкриту трибуну, звідки його голос бійця лунав ще далі.

Пушкін в обставинах російського царизму міг говорити лише „підпільними“, „вільнолюбивими“ віршами; — Герцен, відповідно до нового, вищого етапу класової боротьби, заговорив через свої безцензурні органи „на весь голос“.

І Пушкін і Герцен були критиками не тільки феодально-кріпосницької системи, царату, дворянства й чиновництва, а й капіталізму, буржуазії.

У Пушкіна це — засудження „меркантильного“ духу, зажерливості, крамарства, влади золота.

Особливо пристрасно бренть це викриття і засудження в Герцена, який вивчив крамаря, лабазника, капіталіста, ліберал-буржуа більше, ніж за двадцятирічний період еміграції.

Невірними є твердження деяких літературознавців, що це викриття і зневажиста до буржуазії ніби є наслідком дворянського походження, залицями „панства“.

Не зважаючи на ідеологічну відміну Пушкіна і Герцена, ця критична лінія по відношенню до буржуазії зумовлювалася крім економічних передумов, свідомістю того факту, що буржуазія така ж далека від справжньої гуманності, відповідності народним інтересам, від інтересів творчої індивідуальності, інтересів батьківщини, як і бюрократія, дворянство, духівництво.

У обох письменників спроба розв'язання цих проблем нерозривно пов'язувалися з долею народу, — і найглибші передумови їх діяльності, їх творчої сили криються саме тут, — хоч як різноманітні були шляхи їх шукань — лібералізм, дворянська революція, утопічний соціалізм, народництво.

Тут же з'ясування багатьох глибоко-трагічних моментів їх життя і творчості.

Трагічні моменти в долі Пушкіна полягали в розбитті дворянсько-декабристської революційності, в нарузі над гуманізмом, у зневазі до таланту, у приниженні людини за часів Олександрівської й Миколаївської реакції.

У Герцена до всього цього приєднуються нові джерела трагізму, — розгром не лише декабристів, а й польського повстання, крах революції 1848 р., крах „... буржуазних ілюзій в соціалізмі“¹, усвідомлення вбогості реформи 1861 р., емігрантське становище протягом понад 20 років, загибель рідних і близьких людей.

Все це зближує Пушкіна й Герцена.

В цю похмуру епоху Пушкін пристрасно шукає синтезу, усвідомлення подій, визначення свого місця й ролі у житті.

Куля Дантеса перервала ці пристрасні шукання саме тоді, коли Пушкін, зазнавши заслання й мандрування, переживши розбиття дворянської революційності 1825 р. і Миколаївську реакцію, усвідомивши розклад феодально-кріпосницької системи, вказавши на плями порока на обличчі буржуа, художньо затаврувавши єлейно-хижацьке духівництво й червиву душу чиновництва, — ставав на шлях наближення до попередників демократії 40-х років, черпаючи міць і життєву правду, фарби і звуки в глибинах народного життя. Куля Дантеса підстерегла його на грані переламного моменту.

Герцен, пройшовши цей етап, пішов далі.

Бережно шануючи в пам'яті поривання декабристів, зберігаючи спадщину

¹ Ленін, „Пам'яті Герцена“, т. XV, стор. 421.

Радіщева, Рилєєва, Пушкіна, Лермонтова, Белінського, зазнавши тюрми, заслання та еміграції, переживши гіркі уроки соціал-утопічних ілюзій і розбиття революції 1848 р., переконавшись у хибності капіталізму, в убогості реформи 1861 р., відчувши однобічність власного народництва і брехливість усякого лібералізму,— Герцен пішов далі, до тої межі, де могло початися наближення його до робочого класу, до наукового соціалізму Маркса.

Згадаймо його незадоволення реформами буржуазного європейського лібералізму й парламентаризму, його принципову й мужню тактику по відношенню до конгресу 1867 р., поступове його піднесення до розуміння основ класової боротьби, усвідомлення, нарешті, того, що шлях революції — єдино правильний шлях так Росії, як і Заходу, його розрив з Бакуніним, звернення його думок до Інтернаціоналу.

„Але все ж таки, розриваючи з Бакуніним, Герцен звернув свої погляди не до лібералізму, а до *Інтернаціоналу*, до того Інтернаціоналу, яким керував Маркс,— до того Інтернаціоналу, який почав *„збирати полки“* пролетаріату, об'єднувати *„світ робітничий“*, що, *„покидає світ тих, які вживають, не працюючи“*¹.

„Духовна драма Герцена була наслідком і відбиттям тієї всесвітньо-історичної епохи, коли революційність буржуазної демократії *вже* вмирала (в Європі), а революційність соціалістичного пролетаріату *ще не* дозріла“².

Ці геніальні ленінські визначення определяють і істотну відміну між Герценом і Пушкіним. Докладний аналіз цих відмін потребує окремої роботи.

Народний геній Пушкіна був глибоко співчутливим до життя інших націй, в тому числі і пригноблених. Росіяни, українці, цигани, татари, народи Кавказу, калмики, євреї, німці, фіни, французи та ін. вплелися в тексти пушкінських творів, починаючи нову сторінку в російській літературі, сповнену пізніше соціалістичним інтернаціональним змістом радянської літератури.

Тут Пушкін був на порозі нових, нечуваних до того можливостей і виявив широту поглядів.

Герцен мав глибоко-прогресивні погляди щодо цього: — він розмежував поняття народу та його захисників від командних класів та уряду (Гарибальді — і реакційна Італія; польський народ — і польська націоналістична буржуазія тощо), піднімаючись на висоти міжнародної публіцистичної думки.

Пушкін і Герцен — гордість нашого минулого, невід'ємна частина сучасного.

Кожний по своєму, з усею властивою їм пристрасстю та енергією правдивістю і глибиною шукали вони життєвого синтезу, і в своїй корисній для народу діяльності поставили стільки віх, розсіяли стільки плодючих зерен, розсипали стільки скарбів, написали стільки чудесних творів, що й тепер ми не лише зберігаємо їх,— а й користуємося з них.

Творчість Пушкіна і Герцена — велике викриття світу експлоатації і рабства, суворий карний акт світові дворян і буржуа.

Могутні творчі сили йшли на боротьбу за завоювання, за відстоювання

¹ Ленін. „Пам'яті Герцена“, т. XV, стор. 421.

² Там же.

найелементарніших людських прав, отруювались ганебною зневагою до творчості, до людської гідності.

Тупий і дикий лад ламав і душив таланти, залізними щелепами розчавлював душу і тіло, бруднив ясне і глибоке джерело творчості.

„... Треба було пристосуватися до нерозв'язних сумнівів, до найгіркіших істин, до власної слабості, до постійних і щоденних наруг; треба було з самого ніжного дитинства набувати звичку приховувати все, що хвилює душу, і не розгубити того, що зберігалось в її надрах, треба було дати вистигнути в німому гніві тому, що лягало на серце.

Треба було вміти ненавидіти зза любові, зневажати зза гуманності, треба було мати безмежну гордість, щоб високо держати голову, маючи ланцюги на руках і ногах“¹.

Великий Жовтень розбив ланцюги, що сковували протягом сторіч свободу і щастя народів.

Народи Радянського Союзу створюють нову людську культуру — пролетарську соціалістичну культуру.

Велику спадщину [Пушкіна і Герцена] глибоко шанує соціалістичне суспільство.

¹ Герцен, Твори, т. VI, стор. 373.

КОНКУРС НА КРАЩУ БРОШУРУ— БІОГРАФІЮ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ЗА ПОСТАНОВОЮ УРЯДОВОГО ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО КО-
МІТЕТУ, ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВЕЛИКОГО
ПОЕТА - РЕВОЛЮЦІОНЕРА Т. Г. ШЕВЧЕНКА, ДЕРЖАВНЕ
ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО І РЕДАКЦІЯ
„ЛІТЕРАТУРНОЇ ГАЗЕТИ“

ОГОЛОШУЮТЬ КОНКУРС НА БРОШУРУ— БІОГРАФІЮ Т. Г. ШЕВЧЕНКА.

В КОНКУРСІ МОЖУТЬ ВЗЯТИ УЧАСТЬ УСІ БАЖАЮЧІ.

РУКОПИСИ НА КОНКУРС ПОДАЮТЬСЯ БЕЗ ПІДПИСУ АВТОРА, ПІД
ДЕВІЗОМ. ПІД ТИМ ЖЕ ДЕВІЗОМ У ЗАКРИТОМУ КОНВЕРТІ ПО-
ДАЄТЬСЯ ПРИЗВИЩЕ, ІМ'Я І АДРЕСА АВТОРА.

ОБСЯГ БРОШУРИ НЕ ПОВИНЕН ПЕРЕВИЩУВАТИ ДВОХ
АВТОРСЬКИХ АРКУШІВ.

БРОШУРА МАЄ БУТИ РОЗРАХОВАНА НА МАСОВОГО ЧИТАЧА І ПО-
ПУЛЯРНО ВИСВІТЛЮВАТИ ЖИТТЕВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ВЕЛИКОГО
ПОЕТА - РЕВОЛЮЦІОНЕРА.

ЗА БРОШУРИ, ВИЗНАНІ НАЙКРАЩИМИ, ВСТАНОВЛЮ-
ЮТЬСЯ ТРИ ПРЕМІЇ:

ПЕРША — 5.000 крб.,

ДРУГА — 3.000 крб.,

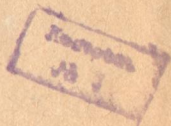
ТРЕТЯ — 2.000 крб..

ЗА БРОШУРИ, УХВАЛЕНІ ДО ДРУКУ, КРІМ ПРЕМІЇ, СПЛАЧУЄТЬСЯ
АВТОРСЬКИЙ ГОНОРАР.

ОСТАННІЙ СТРОК ПОДАЧІ РУКОПИСІВ НА КОНКУРС —
1 ГРУДНЯ 1938 РОКУ

(РАТАУ).

В. о. редактора П. Ходченко
Секретар редакції М. Гільов. Техкерівник С. Білокінь.
Коректор І. Галактіонов

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків, пров. Фрунзе, 6. Уповноважений Харк. Облліту 608. Зам. 697. Тираж 6000. 9 друк. арк.
Пап. ф. 62×94—38 кг. 4 1/2 пап. арк. В 1 друк. арк. 61.256 літ.
Авт. арк. 11. Здано в роботу 29/VII-38 р. Підписано до друку 19/IX.38 р.

